

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ

1908-ՌՅԾԷ

Տարի ԽԱ.

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Համար Ա.

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ

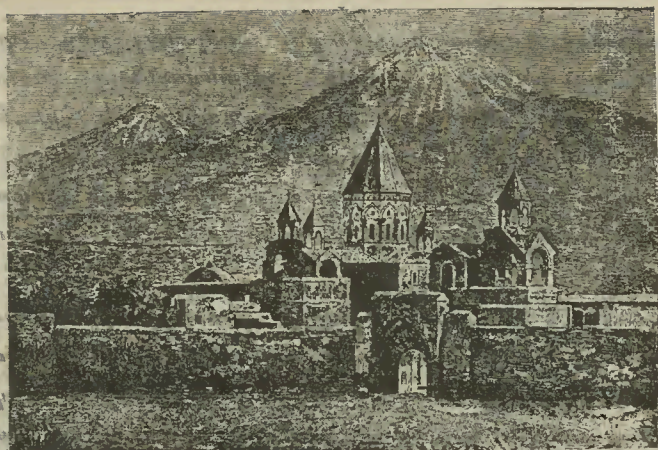
Ելեհրաւարժ Տպարան Մայր Արժույ

HL

Հ ր ա մ ա ճ ա լ

Ա Մ Ե Ն . Տ . Տ Ե Ղ Ա Կ Ա Լ Ի

Հայրապետութեան Հայոց

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

***

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՅՕՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆՅ ՍԻՆՈՂԻ

— Ի 12-ն հոկտ. Սինդն համեմատ եղրակացութեան Կոնստանտնուպոլիսի Ղարաբաղի հրամայեաց նախ՝ զԳարբիէլ քահանայն Աբրահամեանց, որ նամակաւ իւրով յՅՕ սեպտեմբերի 1906 ամի յանձնարարեալ Ստեփաննոս քահանայի Վարդապետեանց Գիւնէյ-ձարտար գեղջ Շուշի գաւառի՝ կատարել զպսակ Մախմուրի ընդ Ալլահվերդիի Ոսկանեանց—առաքել յապաշխարութիւն ի վանս ձալէթու միամեայ ժամանակաւ, յանձնելով զծուխ նորա ի հովուութիւն այլում քահանայի, որ պարտի զմի երրորդ մասն յանձնել ընտանեաց ծխատէր քահանայի, բառնալով զաթոռահառն կրկին քանակութեամբ ի մասնէ արգեանց, որ մնալոյ է ընտանեաց ապաշխարող քահանային. երկրորդ՝ զԳրիգոր քահանայն Տէր Գրիգորեանց Ղուզէյ-ձարտար գեղջ, որ մեղստիկից է գործոյս—աբկանել ընդ վաթսուն ուրբի տուգանք. երրորդ՝ զգործակալ Սուրէն քահանայն Տէր Թորայէլեանց արձակելով ի

պաշտամանէ դորձակալութեան, արկանել ընդ երեսուն
 ռուբլի տուգանօք, չորրորդ՝ զՍտեփաննոս քահանայն
 արկանել ընդ տասն ռուբլի տուգանօք. և հինգերորդ՝
 զպսակ Մախմուրի Մուսայելեանց ընդ Ալլահվերդի Աս-
 տուածատրեանց ճանաչել վաւերական, վասն կատարման
 վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Ղարաբաղի:
 Հ. 807.

— Ի 15-ն հօկտ. Սինոդն հրամայեաց պատուիրել
 Կոնսիստորիային Աստրախանի տալ պաշտօնաթող աստիճա-
 նաւորին Գէորգայ Խալաթճեանց ի վիճակային արդեանց
 թեմին ի տարին երկերիւր քառասուն ռուբլի կենսաթո-
 շակ մինչ ցմահ նորին: Հ. 817.

— Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց հաստատել
 զեղրակացութիւն Կոնսիստորիային Ղարաբաղի, որ վասն
 առաքելոյ զՍիմէոն քահանայն Տէր Դանիէլեանց յապաշ-
 խարութիւն ի վանս Սեանայ միամեայ ժամանակաւ: Վասն
 կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Ղա-
 րաբաղի: Հ. 814.

— Ի 17-ն հօկտ. Սինոդն հրամայեաց պատուիրել
 Կոնսիստորիային Շամախույ ընդունել զՊետրոսն Տ. Սա-
 հակեան ի հօգևոր կոչումն առ ի ձեռնադրել ի քահանայ
 ի վերայ ժողովրդեան Քեալքանդ գեղջ և վասն ձեռնա-
 դրութեան պատուիրել Առաջնորդի թեմին վարիլ ըստ
 յօդ. 1171, XI հատ. օր., դարձուցանելով ի Կոնսիստո-
 րիայն զվկայական ընծայացուն: Հ. 818.

— Ի նոյն միտս ի 22-ն հօկտ. դարձեալ Կոնսիստո-
 րիային Շամախույ առ ի ձեռնադրել ի քահանայ զԳալուստ
 Շաղլխեանց ի վերայ ժողովրդեան Սաղեան գեղջ: Հ. 840.

— Ի նոյն միտս Կոնսիստորիային Հայոց Նախիջևանի
 և Բեսարաբիոյ վասն ընդունելութեան ի հօգևոր կոչումն
 և ձեռնադրել զՆիկողայոս Դաւթեան ի վերայ ժողովրդեան
 Իւզովկայ գեղջ: Հ. 811.

— Ի նոյն միտս Կոնսիստորիային Երևանայ վասն ըն-
 դունելութեան ի հօգևոր կոչումն և ձեռնադրել ի քահանայ

զԲարսեղն Յովհաննիսեան ի վերայ ծխականաց Դեռութանա գեղջ: Հ. 876.

— Ի 26-ն հոկտ. Սինոդն հրամայեաց հաստատել զամենայն կէտս եղբակացութեան Կոնսիստ. Ղարաբաղի, որպէս վասն տուգանելոյ զԹագէսս քահ. Տէր Յարութիւնեան Խօշկաչէն գեղջ Նուխւոյ գաւառի, զՆերսէս քահանայ Սեօգիւտլու գեղջ նոյն գաւառի և զՄելքիսեղեկ քահանայ, գործակալ նոյն գաւառի, նոյնպէս և վասն յանդիմանելոյ զանգամս և զքարտուղար Հոգեւոր կառավարութեան Նուխւոյ անշատելոյ զՆախշունն Համբարձումեան ի Նիկոլայէ Արզանեանց, բնակչէ Մեծ Սեօգուտլու գեղջ մինչ չհասանել յարբունս հասակի նորա և յանձնելոյ զՍարգիս քահանայն Յովսէփեանց Մեծ Սեօգիւտլու գեղջ ի դատ քաղաքական իշխանութեան: Վասն կատարման վճռոյն հանել հրաման Կոնսիստորիային Ղարաբաղի, դարձուցալով զգործն: Հ. 854.

— Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց՝ շահաւէտ համարելով զառաջարկեալ պայմանս Փրանսիական ընկերութեան, բոլորագրութեամբ օրագրիս թոյլ տալ առաջնորդի թեմին Հայոց Վրաստանի կռել նօտարական կարգաւ դաշն ընդ յիշեալ ընկերութեան և Սինոդի Ս. Էջմիածնի յաղագս տալով ի վարձու զվանապատկան դետինն մերձ առ գետովն Սանահնոյ, ուր ջրաղացն է վանուց Սանահնոյ, վասն կառուցանելոյ ելեքտրական կայարան երեսնամեայ ժամանակաւ, ի տարին մի հազար ուրբ. կանխիկ վճարիւ, մուծանելով ի դաշնագրին զամենայն յօդուածս վերոյիշեալ պայմանի: Հ. 857.

— Ի 13-ն նոյեմբ. Սինոդն հրամայեաց՝ քանզի ըստ կանոնական կոնդակի ի Տէր հանգուցեալ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տ. Կարապետ Ժ. վարդապետն Տէր Մկրտչեան ընտրեալ է Առաջնորդ թեմին Հայոց Ատրպատականի միաձայն ընտրութեամբ պատգամաւորաց նորին՝ ուստի և առաջագրել նորին բարձրապատուութեան անյապաղ փութալ ի տեղի պաշտամանն, տալով վասն անարգել

ճանապարհորդութեան ի Պարսկաստան զվկայական ի Սինոդէս յաղագս ընդունելոյ ի Նահանգապետէն Երևանոյ զսահմանեալ անցագիրս Զայսմանէ ծանուցանել Դիւանի փոխարքայի և զպատճէն օրադրոյս տալ Տ. Տեղակալի Ատենապետի Սինոդիս վասն պատշաճաւոր թղթակցութեան ընդ կուսակալին Ատրպատականի և ընդ Հիւպատոսի Ռուսոյ, որ ի Գաւրէթ, առ ի ցուցանել նորոգ կարգեալ Առաջնորդին Հայոց զպատշաճաւոր աջակցութիւն ի գործառնութիւնս նորա ըստ պաշտամանն։ Հ. 870.

— Ի 19-ն նոյ. Սինոդն հրամայեաց նախ՝ ծանուցանել Դիւանի փոխարքայի՝ թէ ի պատճառս մահուան Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Սինոդս ոչ կարէ մտանել ի քննութիւն միջնորդութեան Առաջնորդի թեմին Հայոց Վրաստանի որ վասն փոխադրութեան Հոգևոր Կառավարութեան ի Գորի քաղաքէ ի Բաթում։ Եւ երկրորդ՝ քացատրել Առաջնորդին Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոսի թէ վասն խնդրոյս հարկ էր դիմել ոչ անմիջապէս առ քաղաքական իշխանութիւնն, այլ առ բարձրագոյն Հոգևոր իշխանութիւն իւր։ Հ. 875.

— Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց առաքմամբ պատճենից կտակաց հանգուցեալ վաճառականի Բագու քաղաքի Եղիայի Բուդուղեանց պատուիրել Կոնստնտնուպոլիսին Շամախոյ նախ՝ փութալ ընդունել ի կտակակատարացն և առաքել ի Սինոդս զերիս հազար ռուբլիս, կտակեալս յօգուտ Մ. Աթոռոյ, զհինգ հազար ռուբլիս, կտակեալս յօգուտ ճեմարանի Ս. Էջմիածնի, և զերկու հազար ռուբլիս, կտակեալս, յանուն նորին Սրբութեան Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, ընդ ամենայն զտասն հազար ռուբլիս, յորպիսի դրամոց Սինոդս զառաջին երկուս գումարսն ունի յանձնել ըստ պատկանելոյն, իսկ զվերջին գումարն՝ ունի ի պահ մինչ ցընտրութիւն և ցհաստատութիւն նորոգ Հայրապետի ազգին։ Եւ երկրորդ՝ ունել զհնկողութիւն, զի յիշատակեալ ի կտակսն գումարք, յատկացուցեալք եկեղեցական և դպրոցական հաստատութեան։

թեանց թեմին՝ անթերի ընկալցին և ի կիր արկցին ըստ մտաց կողակացն: Հ. 879.

— Յ 3-ն գեկտեմբերի Սինոդն հրամայեաց կարգել զՏէր Գարեգին վարդապետն Յովսէփեան ի պաշտօնակատար վանահօր վանուցն ս. Հռիփսիմեայ ըստ խնդրագրի նորին, Հ. 901.

— Ի 17-ն գեկտ. Սինոդն հրամայեաց, նախ՝ համարելով զԳրիգորն Գուրգէնեան անհամապատասխան կոչման հոգեորականի ըստ ուսման և զընդունելն զնա ի հոգեոր կոչումն աւելորդ՝ մերժել զմիջնորդութիւն վանահօր ս. Խաչ վանուց վասն ընդունելոյ զԳուրգէնեանցն ի հոգեոր կոչումն, դարձուցանելով նմա զվկայականս իւր ընդ ստորագրութեամբ, երկրորդ՝ ունելով առաջի աչաց, զի ըստ օրինի (11 կ. 1188 յօդ. I մ. XI հատ.) իրաւունք միջնորդութեան առաջի Սինոդիս վասն ընդունելոյ զընծայացուս ի հոգեոր կոչումն վերապահեալ են Կոնստանդնուպոլսի թեմին, ուստի առնել նկատողութիւն վանահօր Տ. Եղիշէ ծ. վարդապետի վասն միջնորդութեան ընդունելոյ զԳուրգէնեանցն ի հոգեոր կոչումն: Եւ երրորդ՝ յանձն առնել Տ. Մեսրոպը Արքեպիսկոպոսի արգելուլ Գուրգէնեանցի ընդ ստորագրութեամբ, որպէս անձին աշխարհականի, չազանել զվերարկու և կրել զուրար, և զկատարածն յայտ առնել Սինոդիս մատուցմամբ ստորագրութեան Գուրգէնեանցի: Հ.

Ամուսնալուծութիւնք

— Ի 10-ն հոկտեմբերի Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնստանդնուպոլսի Նրեանայ հրամայեաց լուծանել զպսակ Մուշեղայ Նաւասարդեանց, բնակչի Թէշլու գեղջ գաւառին Սուրմալիոյ, ընդ Թամարայ Այվազեան, տալով առն իրաւունս նորոյ ամուսնութեան ընդ այլում: Վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնստանդնուպոլսի Նրեանայ, դարձուցանելով զգործն: Հ. 799.

— Յ 19-ն հոկտ. Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի հրամայեաց լուծանել զպսակ ելինայի Փիլիպպոսեան Մկրտչեանց ընդ անյայտ տարակայեալ առն Մեծլուծի Ալեքսանեան Մկրտչեանց, տալով կնոջն իրաւունս մտանելոյ ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի դարձուցանելով զգործսն: Հ. 835.

— Ի նմին թուի Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնսիստորիային Երեւանայ հրամայեաց լուծանել զպսակ բնակչուհւոյ Բաշ գեղջ Կարուց վիճակի Խանումի Թորոսեան ընդ Յակովբայ Տուփինեանց ի պատճառս առնական անզօրութեան նորա, տալով կնոջն իրաւունս նորոյ ամուսնութեան ընդ այլում: Վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Երեւանայ, դարձուցանելով զգործս: Հ. 836.

— Ի 22-ն հոկտ. Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնսիստորիային Աստրախանի հրամայեաց լուծանել զպսակ Եղիսաբեթի Գալստեան ընդ Մինասայ Փարսադանեանց բնակչի Մողղոկ քաղաքի, տալով կնոջն իրաւունս մտանելոյ ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Աստրախանի: Հ. 845.

— Ի 22-ն հոկտ. Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, հրամայեաց լուծանել զպսակ բնակչուհւոյ Գանձակ քաղաքի Կատինկայի Յովհաննիսեան ընդ Շագրի Մալեանց, տալով կնոջն իրաւունս մտանելոյ ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, դարձուցանելով զգործն: Հ. 847.

— Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց լուծանել զպսակ բնակչուհւոյ նոր Նախիջևան քաղաքի Իսկուհւոյ Մկրտչեան Հալաճեանց ընդ առն նորա Մինասայ Հալաճեան և տալ կնոջն իրաւունս մտանելոյ ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլ

լում: Վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ: Հ. 848.

— Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց, առեալ ի նկատ, զի Մարիամն Ստեփանեան Էլչեանց, բնակչուհի Տիֆլիս քաղաքի, պարտի ըստ զօրութեան 54 յօդ. X. հատ. I. մ. օր. զկնի հնգամեայ անյայտ բացակայութեան առն իւրոյ Դաւթի Էլչեանց յարուցանել խնդիր վասն լուծման պսակին, մինչդեռ այլն անյայտացեալ է յամին 1903, յորմէ հետէ անցեալ են ամք միայն չօրս, ուստի մերժել զխնդիր կնոջն վասն լուծման պսակին, կարճելով զայս գործ ի Սինոդիս: Զայսմանէ տալ գիտել խնդրարկու Մարիամայ Էլչեանց ի ձեռն Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, դարձուցանելով զգործն: Հ. 849.

— Ի 26-ն հօկտ. Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի հրամայեաց լուծանել զպսակ Կատարինեայ Վարդանեան Ասլամաղեանց ընդ Աղէքսանդր Նունեան Ասլամաղեանց, տալով կնոջն իրաւունս մտանելոյ ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, դարձուցանելով զգործն: Հ. 853.

— Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց՝ ի փոփոխումն օրագրի Սինոդիս ի 20-ն յունուարի 1903 ամի, լուծանել զպսակ բնակչի Վերին Խաթունարի գեղջ Էջմիած. գաւառի Յարութիւնի Ղարախանեան ընդ Նուբարայ Յարութիւնեան և զկնի ենթարկելոյ զնոսա երկամսեայ եկեղեցական ապաշխարանաց թոյլ տալ երկոցունց ևս մտանել յօրինաւոր ամուսնութիւն ընդ ապօրինի կենակիցս իւրեանց: Վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Երևանայ: Հ. 855.

— Ի 31-ն հօկտ. Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի հրամայեաց՝ լուծանել զպսակ բնակչի Տիֆլիս քաղաքի Աղէքսանդրի Մարգարեանց ընդ Մանեկի Գրիգորեան, տալով առն իրաւունս մտանելոյ

ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, դարձուցանելով զգործն: Հ. 863.

— Յ 7-ն դեկտեմբերի Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնսիստորիային Ն. Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ հրամայեաց լուծանել զպսակ Գալստի Պարոնեանց ընդ Նունեայ Պարոնեանց, բնակչաց Ն. Նախիջևան քաղաքի, տալով կնոջն իրաւունս մտանելոյ ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Ն. Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ, դարձուցանելով զգործն: Հ. 918.

— Յ 7-ն դեկտ. Սինոդն համեմատ եզրակացութեան Կոնսիստորիային Աստրախանի հրամայեաց լուծանել զպսակ Արմաւիրցի Լուսիկի Մանուկեան ընդ Մովսիսի Մուղղուսեանց, տալով կնոջն իրաւունս մտանելոյ ի նոր ամուսնութիւն ընդ այլում: Վասն կատարման վճռոյս հանել հրաման Կոնսիստորիային Աստրախանի, դարձուցանելով զգործն: Հ. 919.

— Ի 14-ն դեկտ. Սինոդն հրամայեաց առնել յանդիմանութիւն Կոնսիստորիային Երևանայ վասն թոյլ տալոյ զպսակ կնոջն Սեդրակայ Խրիմեան, բնակչի Առինջ գեղջ գաւառին Երևանայ ընդ Վասիլ Ստեփանեան, բնակչի Աշտարակ գեղջ, առանց նախապէս լուծման պսակի կնոջն ընդ անդարձ արտօրեալ Սեդրակայ Խրիմեան: Հ. 927.

— Ի հմին թուի Սինոդն հրամայեաց լուծանել զպսակ Տփլիսեցի Մարիամայ Արսէնեան Տէր Ղուկասեանց ընդ Դէորդայ Բագրատեան Տէր Ղուկասեանց և տալ երկուցունց ևս կողմանց իրաւունս նորոյ ամուսնութեան, կնոջն անմիջապէս, իսկ առն՝ յետ արկանելոյ զնա ընդ վեցամսեայ եկեղեցական ապաշխարանօք: Ի կատարումն վճռոյս տալ հրաման Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, դարձուցանելով զգործն: Հ. 928.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՓՐԿՁԻ ԾՆՈՒՆԴԸ

Ծնաւ ձեզ այսօր փրկիչ:

Ղուկ. Բ. 11.

Ա.

Երկու տօն տարուայ մէջ քրիստոնեայ աշխարհի համար բացառիկ նշանակութիւն են ստացել, ծննդեան և յարութեան տօները: Ըստ երևութին նօքա բոլորովին տարբեր յիշողութիւններ են, բայց ոչ ըստ էութեան: Թէ առաջինը և թէ երկրորդը մեզ համար նշանակութիւն են ստացել Յիսուսի փրկչական գործունէութեամբ. մէկը կապուած է նորա ապագայի, միւսը անցեալի հետ: Յարութեան տօնի մէջ աւելի դաղափարական շեշտ կայ և առաքելական քարոզութեան ժամանակ աւելի կարևորութիւն է ստացել, բայց ծնունդն էլ յետագայ դարերում դարձել է աւելի սիրելի և ժողովրդական: Նա մի ուրախութեան և ընտանեկան տօն է արևելեան և արևմտեան քրիստոնեայ ազգերի համար հաւատարմացի և կապուած ժողովրդական ծէսերի և աւանդութիւնների հետ: Նա ուրախութիւն է քերում ոչ միայն մանուկներին, այլ և ոգևորութիւն և վերածնութեան յոյս ներշնչում հասակաւորներին: Յուսոյ դաղափարը ապագայի ծայրում թագնուած պայծառ պատկերների արտացոլումն է մարդկային հոգու մէջ. այդ տեսիլէտով Յիսուս մանկան ծնունդը մի արշալոյս էր, որ յայտարար պիտի հանգիստանար նոր արեգակի ծագման: Ի դուր չէ այդ իրողութիւնը այնքան սիրելի նիւթ դարձել քրիստոնէական արուեստի համար. դասական ամենամեծ նկարիչները իրենց տաղանդը գործադրել են ծննդեան տեսարանը իւր յաւիտենական դա-

ղափարով թանձրացնելու, այդ պատկերների մէջ արտա-
ցում է խորհրդաւորութեան և սքանչման հետ, նաև
ուրախութեան և աւետեաց դադափարը: Նոքա ևս իրենց
ստեղծած հովիւների և մոգերի նման ծունկ են չոքել
հոգւով նորածին մանկան առաջ և հրեշտակների հետ
աւետել մարդկութեան: «Ժնաւ ձեզ այսօր Փրկիչ»:

Աւետարանական աւանդութիւնների համաձայն Յի-
սուսի ծնունդը աստուածային էր և գերբնական: Այդ մի
ճշմարտութիւն է ըստ էութեան: Քննութեան ենթարկել
նորա մանրամասնութիւնները բանականութեան օրէնքնե-
րով, փոխանակ նորա անձնաւորութեան կենսատու ճա-
ռագայթների առաջ բանալու մեր սրտի և հոգու լուսա-
մուտները, նշանակում է արուեստի չքնաղ, հրաշակերտ
ստեղծագործութիւնը կոպիտ և տգէտ դարբնի ձեռքը տալ,
որ նա իւր մութնով թերութիւններն ուղղէ: Այսօր գիտ-
նական վերլուծութեամբ չենք զբաղուած, այլ ծննդեան իրո-
ղութեան նշանակութիւնն ենք կամենում շեշտել մեր հոգե-
ւոր կեանքի համար: Յիսուս հաւատով և յուսով մեռած
մարդկանց Փրկիչը չէ, այլ կենդանիների, իսկ այդպիսիների
համար գերբնական նշանակութիւն ունեցողը նորա ծննդեան
մանրամասնութիւնները չեն: Աստուածային է նորա անձնա-
ւորութիւնը, նորա հաւատը դէպի երկնաւոր Հայրը, նորա
սէրը դէպի մերձաւորը, նորա ամբողջ յայտնութիւնը:
Հանճարեղ մարդիկ պատմութեան մէջ չատ կան, բայց ո՞վ
է Յիսուս Քրիստոսի նման: Նոքա ամենքը մարդ են, նկա-
տելի և շոշափելի իրենց ստուերներով և սահմանաւոր
կատարելութիւններով: Բայց այստեղ աստուածայինը իւր
մաքրութեամբ մարմին է ստացել մարդկային կերպարան-
քով: Աւետարանական խօսքի համաձայն բանը մարմին է
դարձել: Պատմութեան հերոսներից, խորիմաստ փիլիսոփա-
ներից ու արուեստագէտներից իւրաքանչիւրը մի աստղ է,
որ զարդարում է մարդկային հոգու զարդացման երկինքը,
բայց ի՞նչ են նրանք Յիսուս Քրիստոսի անձնաւորութեան
արեգակի առաջ: Արարատեան անհուն դաշտի հորիզինում
բարձրանում է ամպածրար և երկնամերձ գագաթով Մա-

սիրք. ինչ են նորա առաջ հասարակ բլուրները: Այսպէս է Յիսուսի անձնաւորութեան համեմատութիւնը պատմութեան բոլոր հերոսների նկատմամբ: Գիտութիւնը աշխատել է լուսաբանել նորա ծագման պատմութիւնը, ժամանակակից փիլիսոփայութեան և կրօնական հոսանքների առնչութեամբ, բայց նա մնացել է դարձեալ աստուածային, չբնաղ մի խորհուրդ, անհունութեան հորիզոնի վերայ ձգուած նոսր և պայծառ շամանդաղի նման ակնապարար, առանց թանձրացեալ ըմբռնողութիւն դառնալու ըստ ամենայնի պատմական իրողութիւնների օղակների մէջ: Եւ առհասարակ միթէ ըմբռնելի է պատմութեան ամէն մի երեւոյթ, անձնաւորութիւն. ինչպէս խորհուրդ է մարդկային հոգին իւր շատ կողմերով, ևս առաւել խորհուրդ են աստուածամերձ անձնաւորութիւնները: Ո՛չ, Յիսուսի ծագումը սովորական չէ, որովհետեւ Աստուծոյ, անարտա սիրոյ, լուսոյ և ճշմարտութեան մասին մեկին գաղափար ենք ստանում միայն նորա անձնաւորութեամբ, Պատմութեան ամենալուսեմ խորհուրդն է այս ծնունդը, որի առաջ միայն պէտք է լռի բանականութիւնն ու մարդկային տկար իմաստութիւնը և նրա սրտից պէտք է միայն որպէս կնդրուկի անուշ բուրմունք դէպի երկինք բարձրանայ անհուն երախտագիտութեան և գոհութեան զգացմունքը:

Բ.

Արդարեւ այսօրուայ տօնը մի մեծ մարդու ծննդեան յիշատակ չէ, այլ աւելի: Բեթղեհեմի մսուրքի իրողութիւնը մարդկային պատմութեան օրհնութեան աղբիւրը դարձաւ: Հրեշտակի աւետիսը «ծնաւ ձեզ այսօր Փրկիչ» միլիոնաւոր մարդկանց սրտի մէջ արձագանգ գտաւ դարերի ընթացքում և նրանց դասակից արաւ հրեշտակների հետ օրհնելու Աստուծոյ անունը: «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ»: Իւրաքանչիւր պարգև երախտագիտութեան զգացմունք է յառաջ բերում ստացողի մէջ, իսկ այսօր մարդկութեան առաջ է դրուած Բարձրեալի ամենամեծ նուէրը:

մանուկ Յիսուսի ծննդեամբ։ Պաւարի ստուերների մէջ
 խարխալող մարդկութեան համար Բեթղեհեմի մանուրից
 փրկութեան և լուսոյ մի նոր աստղ է ծագել։ Հանրէս է
 եկել Աստուծոյ հոգին երկրաւոր նեղեհի կերպարանքով։
 Բարձրագոյն բարին, գեղեցիկն ու ճշմարիտը երկնային
 եթերներից իջել է այսօր երկրի վերայ։ Աստուած մարմնա-
 ցել է մարդու մէջ, որպէս զի մարդն էլ Աստուածութեան
 հատնի։ Այսպէս են ձևակերպել մեկեղեցու հայրերը Քրիս-
 տոսի ծննդեան բարոյական խորհուրդը և շատ գեղեցիկ
 կերպով։ Մարդկութեան Փրկիչն է ծնունդ այսօր, նորա
 հոգու առաջնորդը։ Ծառն ի պտղոյ իւրմէ ճանաչիւ։ քրիս-
 տոնէութեան Հիմնադիրն էլ իւր ներգործութեամբ զարեւրի
 ընթացքում։ Ձի կարելի հին ազգերի կեանքի վերջալուսին
 և նոր ազգերի ծագման և զարգացման ամբողջ շրջանում
 հոգեւոր-բարոյական-քաղաքակրթական-մարդասիրական որ
 և է վսեմ շարժում ցայց տալ, որ չկրէր Քրիստոսի հոգու
 ներգործութիւնը։ Մարելի է Նորան պատմութեան հնոցը
 համարել։ Նորա մէջ են ամփոփուած հին քաղաքակրթու-
 թեան ամենից աղնիւ գծերը և այնտեղից էլ աւելի
 պայծառ կերպով բղիւել են նոր ազգերի կեանքի ճառա-
 քայթները։ Եւրոպական ներկայ նշանաւոր ազգերի քա-
 ղաքակրթութեան, գրի և գրականութեան ծագումը կա-
 պուած է քրիստոնէութեան հետ։ Պէտք է համեմատել
 քրիստոնեայ ազգերի քաղաքակրթութիւնը արևելեան հին
 կրօնների ազդեցութեան հետ, որպէս զի մեանգամից
 պարզ լինի մեր կրօնի և նորա Հիմնադրի լուսաւոր առա-
 ւելութիւնները։ Արևելեան կրօններին ենթարկուած ազ-
 գերը նիրհում են իսորին թմրութեան մէջ և իսկապէս
 պատմութիւն չունին, որովհետեւ իրենց սկրօնների ազդե-
 ցութեամբ զոսկրեն անագիւլ զարգացման ունակութիւնից,
 այն ինչ քրիստոնէութիւնը իւր Հիմնադրի օրհնեալ բե-
 րանով մարդկութեան առաջ անսահման Ակառարելութեան
 նախառակն է դրել։ Մահմեդականութիւնը հրով ու արով
 էր տարածում իւր ազդեցութիւնը, նման զաւայի, որ
 մեռցնում է իւր հոսանքի տակ ընկած ամեն քրոնակա-

նութիւնս և կենդանութիւնս, այն ինչ քրիստոնէութիւնը երկնային ցօղ է դարձել իւր ազդեցութեան ենթարկուած բոլոր ազգերի մտաւոր անգաստանների համար. նա իւրացրել է հին ազգերի քաղաքակրթութիւնը և աւանդել նոր ազգերին, նրանց համար գիր ու դպրութիւն, արուեստ է տեսել և կանգնեցրել նրանց գիտակցական շաւղի վերայ: Քրիստոնէութեան շատ գաղափարները լիովին չեն իրագործուած և նրանք անիրագործելի են իբրև իդէալ բովանդակ կատարելութեամբ, բայց հէնց այդպիսի գերական է, որ կեանքի բարոյական զարգացման ազդելուն է դարձել: Մարդկութեան զարգացման լաւ ծանօթ անձանց համար կասկածի ոչ մի տեղիք չկայ, թէ դարերն ու ժամանակները անհետեանք չեն անցել: Քրիստոնէութեան, արուեստի, քաղաքակրթութեան յառաջադիմութիւնը, վայրենի և կոշտ բարքերի աստիճանաբար մեղմացումն ու միմիջութիւնը, բարոյական հայեացքների խորութիւնն ու հրամայական արժէք ստանալը քրիստոնէութեան բարեբար ազդեցութեան արդիւնքն է և դէպի կատարելութիւն տանող մի ունակութիւն: Կինը քրիստոնեայ ազգերի մէջ բարոյապէս հաւասար է մարդուն, նորա լծակիցն է կեանքի մէջ և ընկերը, բայց ոչ միայն հաճոյքի առարկայ, հարեմի զարդ, զրկուած Աստուծոյ շնորհած արևից ու լուսից, ինչպէս մահմեդականութեան և արեւելեան կրօններին ենթարկուած ազգերի մէջ: Մարդկութեան անարգանք ստրկութիւնը մեղմացաւ և իսկերջոյ ոչնչացաւ նոյն իսկ շատ ոչ քրիստոնեայ ազգերի մէջ քրիստոնէութեան կարեկցութեան և մարդասիրութեան ազդեցութեան շնորհիւ: Բարեգործական ամէն տեսակ հաստատութիւնները՝ — հիւանդանոցներն ու անկեղանոցները, որբանոցներն ու արհեստանոցները, ուղքատանոցներն ու դպրոցները, նոյն իսկ մարմնապէս և հոգեպէս պակասաւորների համար — բոլորը ծագել են և ծաղկել քրիստոնէութեան կենսատու արևի ճառագայթների տակ: Քրիստոնէութիւնը ձեռք է մեկնել բարոյապէս ընկածին, օգնութեան է հասել նիւթապէս կարօտին և մխիթարել է սգաւորին, մաքառել է

մարդկային ամէն տեսակ ախտերի՝ անբարոյականութեան, արբեցութեան, վաշխառութեան դէմ, խրախուսել է ազնիւ աշխատանքը, մաքուր կեանքը... Այնտեղից է ծագել և Աւետարանի լուսոյ շերտութեան մէջ զարգացել մարդասիրութեան դադափարը իւր պէս պէս երևութներով, որ արդի քաղաքակրթութեան զարդն է և մարդկութեան բարոյական յառաջագիմութեան լուսագոյն ապացոյցը: Այսօր ևս քրիստոնէութիւնը աւետարանական լուսոյ և քաղաքակրթութեան բարի սերմերը տարածում է Ափրիկայի և Ասիայի կիսամայրենի կամ թմրութեան ենթարկուած ցեղերի և ազգերի մէջ. հազարաւոր միսիոնարներ գործում են այնտեղ Քրիստոսի աշակերտին վայել անձնութեամբ և զրկանքներով...: Բայց բաւական է, կարելի է համարել ծովի ափին կուտակուած աւազը, բայց ոչ չափել ու կշռել այն շոշափելի բարիքն ու օրհնութիւնը, որ բղխել է Բեթղեհէմի մսուրքի իրողութիւնից: Եւ դեռ երկար դարերի համար անսպառելի բարոյական գրամագլուխ կլինի այն մարդկային հոգու զարգացման պատմութեան մէջ:

Գ.

Այսօրուայ հոգեւոր երգերն ու սրբազան ընթերցուածները մեզ դէպի մսուրք են հրաւիրում ծունկ խոնարհելու այն երկնային մանկան առաջ, որ մեր Փրկիչը հանդիսացաւ: «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի, որ յայսմ աւուր յայտնեցաւ»: Մեզ առաջնորդող աստղը բանակաւորութիւնը չէ, այլ պարզ հովիւների և իմաստուն մոգերի անկեղծ բորեպաշտութիւնը, սքանչացման և հիացմունքի զգացմունքը նուիրականի, վսեմի, աստուածայինի առաջ: Թող լուէ ամէն մի քննութիւն և յարութիւն առնի խղճի մաքուր ձայնը: Լսենք պատմութեան խորին խորհուրդների սօսաւիւնը մեր ականջին, որ հրեշտակի աւետման կըրկնութիւնն է. «Ժնաւ ձեզ այսօր Փրկիչ»:

Բայց ծննդեան տօնը միայն մեր Փրկչի յայտնու-

թեան յիշատակը չէ, այլ և մի քարոզ վերածնութեան համար: Եթէ մեր յարգանքն ու երախտագիտութիւնը արտաքին տօնակատարութեամբ և ձեւերով պէտք է արտայայտուի, կդատապարտուի նոյն իսկ Փրկչի խօսքերով: Նորա բողոքն ու քննադատութիւնն ուղղուած էր հէնց հրէութեան այդ թերութիւններին, յատկապէս արտաքին ծիսակատարութեանց ներկայացուցիչ ու պաշտպան փարիսեցիսութեան դէմ: Մեր հոգեւոր երգերն ու ընթերցուածները կլինեն անհամապատասխան այն անձնաւորութեան յիշատակին, որ կեանք էր և սէր, և ոչ զօղանջող պղինձ: Ի դուր կլինեն տօնի հետ կապուած արտաքին փառաւորութիւնները, եռաձայն և քառաձայն երգեցողութիւնները, հարիւրաւոր մոմերի և ջահերի արձակած ճառագայթները, եթէ մեր հոգու խաւարը չի փարատուած Քրիստոսից բղխած սիրոյ նշոյլներով: Եկեղեցու արտաքին փառաւորութիւնը, նորա պայծառութիւնն ու դեղարուեստական զարդարանքը դեահատելի է դատարարակցական որոշ տեսակէտով, բայց երբեք չպէտք է մոռանալ, որ նա մի շէնք է միայն, թող լինի կոփածոյ քարերից, նոյն իսկ մարմարիոնից կերտուած, եթէ սիրոյ հոգին չի սաւառնում նորա կամարների տակ: Կրօնը արտաքին պաշտամունք չէ, այլ կեանքի զօրութիւն և նպատակ: Տէրը իւր աշակերտների զգացմունքների, նիստ ու կացի, գործունէութեան մէջն է թանձրանում և պատկեր ստանում: Նա չի եկել Դաւթի նիւթական աթոռի վերայ բաղմնու հին կտակարանի բարեպաշտների իղձերի համաձայն, այլ իւր հաւատացեալների հոգու և սրտի մէջ: Նա չի եկել հրէից թագաւորութիւնը նորոգելու և հռովմայեցոյ իշխանութիւնը խորտակելու, այլ մեր հոգիները փրկելու չարի, սատանայի, մեղքի իշխանութիւնից: Ի՞նչ է մարմնաւոր ստրկութիւնը հոգեւոր ստրկութեան առաջ: «Զինչ օգուտ է մարդոյ, եթէ զաշխարհ ամենայն շահացի և զանձն իւր տուժեացէ»: Նա եկել է մի աւելի բարձր, ազատ, վսեմ և աստուածային թագաւորութիւն ստեղծելու մարդկանց հոգիների մէջ, ւարդայութիւնն ի

ներքս ի ձեզ է», իւր սիրոյ ջերմութեամբ հալցնելու մեր սրտի եսականութեան սառնամանիքները, բաղխելու նորա փակուած դռները, որպէս զի բացուին մեզ շրջապատող թշուառութեան առաջ։ Աւանդ, մարդկային հոգու աչքերը շատ կարճատես են։ Ի՞նչ բազմատեսակ թշուառութիւններ կան, որոնք վրիպում են մեր տեսութիւնից, եթէ Քրիստոսի սիրոյ և կարեկցութեան ճառագայթները չեն թափանցել մեր հոգին։ Հարիւրաւոր, հաղարաւոր մարդիկ իրենց վերջին շունչն են փչում աղքատութեան, տգիտութեան և անբարոյական ախտերի ճիրաններում և մենք կայենի նման չքմեղ ենք ձեռնում Աստուծոյ և մեր քարացած խղճի առաջ։ Հարիւրաւոր, հաղարաւոր երախտներ մերկ, բոկոտն, քաղցած իրենց հայեացքը մեզ են ուղղել ճաճկահայաստանում և այստեղ, որոնք կկամենային ծննդեան տօներին նոյնպէս հագնուել, վայելել իրենց ծնողների փայփայանքն ու սէրը։ Մի ամբողջ ժողովուրդ տառապում է նիւթական և հոգևոր աղքատութեան, ստրկութեան, խաւարի և մոլորութեան մէջ։ Դարերի տրհալիքներից ճողոպրած ազգային եկեղեցին արիւնաքամ ընկած է երիքովի ճանապարհին և իւր որդոց օգնութեանն է սպասում, որ Սամարացու նման սպեղանի դնեն վէրքերին . . . :

Տեսնում ենք այս բոլորը, լսում ենք նրանց հառաչանքի և հեծութեան ձայները։ Եթէ այս, Բեթղեհեմի առողջ ծագել է և մեզ համար, հրեշտակի աւետիքը հովիւների հետ և մեզ է ուղղուած, թէ «ծնաւ ձեզ այսօր Փրկիչ»։

Գ. Վ. Յովսէփեան

Ս. Մ Ն Ն Պ Ի Ն

Մեծ գաղափարը ծնւում է նորից՝
Սուրբ ճշմարտութեան առաքեալն անմեռ,
Ողջագուրանքով, հեռճառ ավերից.
Հնչում կենսաւրախ օրհնանք ու երգեր:

Վեհ յաղթանակի, Մեծ տօնն է այսօր,
Եւ արդարութեան, և՛ եղբայրութեան,
Բայց յորդարիւնից երկինքն է բոսոր
Չարով ծաւալուած աշխարհի վերան:

Ձանգը երկնակախ հուժկու ղողանջով,
Աւետիք տալով կանչում է ուխտի,
Վաստակաւորներ գալիս շտապով,
Ծնունդն է այսօր Մեծ Մարգարէի:

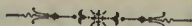
Երնէկ նրա հետ մեր հորիզոնից
Ամպով պարուրուած մի արեւ ծագի,
Մշուշը ցրէ խաւար սրտերից,
Սէրը երկնառաք միշտ յաղթանակի:

Եւ նրա շնչով ապրի անթառամ,
Այն ինչ որ սուրբ է, վեր երկրայինից՝
Աննըկուն հաւատ, սիրել ընկածին—
Ով շատ է տանջուել միշտ անկարելից:

Մեղսոտ աշխարհին երկինքը ժրպտայ,
Մի նոր հաշտութեան ծիածան կապի.
Եւ եղբայրութեան ողջոյնը թընդայ
Ազգի սրտերում, կեանքը սէր ըմպի:

Դառնիկ.

Ճեմարան, 1908 թ. 6 յունուարի.

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՊՐԱՒՈՍԼԱՒ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ս. Սինոդի արած որոշումները (15—21 դեկտ. 1907 թ.) խղճի ազատութեան մասին:

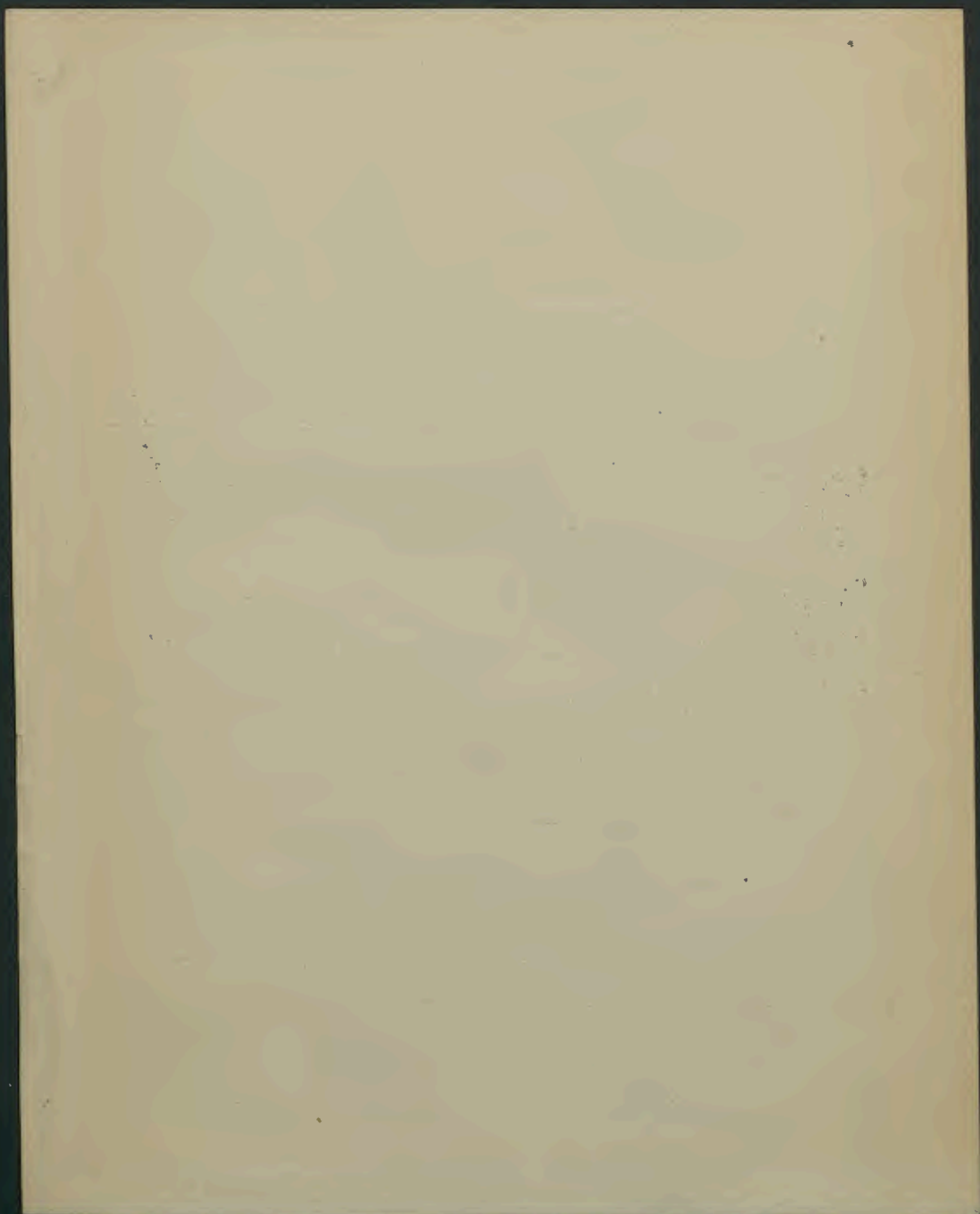
Ս. Սինոդը իւր որդոցը «խաւարի իշխանութիւնից» պահպանելու համար կոչուած լինելով՝ պահանջում է, որ պրաւոսլաւ եկեղեցու նկատմամբ մինչև այսօր դոյութիւն ունեցող առաւելութիւնները անփոփոխ մնան և յետագայում, որ իւր դաւանած վարդապետութիւնը ազատօրէն տարածելու իրաւունքը միմիայն պրաւոսլաւ եկեղեցին ունենայ, իսկ օտար դաւանութիւններին թոյլատրուի իրենց գերիւր ընդունելու միմիայն համոզմունքներով դարձածներին. քրիստոնէական կրօնի և սորա պաշտօնեաների գերբը և պատիւը յարձակմունքներից, վերաւորանքներից և նշաւակներից զերծ պահելու համար, յարմար է համարում այդ բոլոր զործողութիւնները պատժող պարզ և որոշ կանոններ ունենալ օրէնսդրական զբքերում: Որոշում է նոյնպէս, կարգալոյծ եղած սրբազնադործ պաշտօնեաները ոչ միայն իրաւունք չունենան քաղաքացիական պաշտօններ կատարելու այն նահանգում, ուր նոքա առաջ ծառայում էին իբրև քահանայ, այլ և այնտեղ ապրելու:

Бакинское Эхо.

Խղճի ազատութեան մասին Ս. Սինոդի արած որոշումները ռուս. մամուլը յուզել են: Այդ որոշումների հիմք ծառայող ո՛չ քրիստոնէական սկզբունքները առանց կուսակցութեան խտրութեան լրագրիւնները համարում են «հեղ և խոնարհ» ֆրիստոսի վարդապետութեան հակառակ:

Վլադ. Նաբօկով, «Рѣчь» լրագրի № 8-ի մէջ յիշում է Պրեզդոնոսցեւի նշանաւոր նամակը՝ ուղղուած 1888 թ. զուլիցերական աւետարանական ընկերութեան նախագահ Նուիլին, որով Պրեզդոնոսցեւը ապացուցանում էր, որ Եւրոպայի ոչ մի պետութեան մէջ այլադաւանները չեն վայելում այնպիսի ազատութիւն՝ ինչպէս Ռուսաստանում: Եթէ, դրում էր նա, Եւրոպայում այս բանը չեն ուղղում խոստովանել, դա այն պատճառով է, որ այնտեղ օրէնքով սահմանուած խղճի ազատութիւնը:

Ամենապատիւ Տ. Տեղակալը իւր շնորհա-
կալութիւնն է յայտնում այն հոգեւորական և
աշխարհիկ անձանց, ինչպէս և հաստատութիւն-
ներին, որոնք հաճել էին շնորհաւորական հե-
ռագիրներ ուղարկել Նոր տարուայ և Օննգեան
տօներէ առթիւ:

ИЗДАНИЯ ФОНДА Н. О. ЭМИНА

ПРИ ЛАЗАРЕВСКОМЪ ИНСТИТУТѢ ВОСТОЧНЫХЪ ЯЗЫКОВЪ,

Подъ редакціей

проф. Г. А. Халатьянца.

Выпускъ I. Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго, **новый** переводъ Н. О. Эмина съ примѣч. и приложеніями (посмертное изданіе), Москва, 1893, стр. XXXVI+325. Цѣна съ пересылкой 1 р. 50 к. (4 франка).

Выпускъ II. Изслѣдованія и статьи Н. О. Эмина по армянской мифологіи, археологіи, исторіи и исторіи литературы (за 1858—1884 гг.), съ приложеніемъ переводовъ изъ армянскихъ историковъ, Москва, 1896, стр. VII+431. Цѣна съ пересыл. 1 р. 50 к. (4 франка).

Выпускъ III. Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературѣ (за 1859—1882 гг.); апокрифы, житія, слова и др., съ тремя приложеніями, М., 1897, стр. XXII+367. Цѣна съ перес. 1 р. (2 фр. 50 с.).

Выпускъ IV. Մկրտիչ Էմինի երկամրույթիւնները Հայոց լեզուի, զրականութեան և պատմութեան մասին (1840—1855 թ.թ.) հայկարանի մի դպրեւանքի պատկերով և կենսագրական նիւթերով. Մոսկուա, 1898, էջ Ը. + 272. Դիրք ճանապարհածախսով 1 ռ. (2 ֆռ. 50 սանա.):

== Покупающіе 5 и болѣе экземпляровъ пользуются скидкой 25%. Пересылка за счетъ института. Училища, библіотеки и книгопродавцы могутъ выписывать и наложеннымъ платежемъ. ==

ԳԻՐԳ ՄՆԱՑՈՐԴԱՅ Ա. և Բ. ըստ հնագոյն Թարգմանութեան նախնեաց մերոց (հախ քան զԵփեսականացն), զառաջինն տժ ի լոյս ըստ կրկին ձեռագիր օրինակաց՝ հանդերձ Բ. լուսադիր նմանապօլութեամբբ նոցին Գր. Խալատչեանց, Մոսկուա, 1899, էջ XVI+115, in 4°, գիրք ճանապարհածախսով 2 ռուբլի (5 փոսնը): (Выпускъ I, „Труды по востокоедѣнію“, издав. Лаз. Инст. вост. яз.“

== 5 ԵՒ ԱԻԵԼԻ ՕՐԻՆԱԿԻ ՀԱՄԱՐ — 25% ՁԵՂՁ. ==

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ըստ Թարգմանութեան նախնեաց մերոց՝ զրեալ ՅԼԶ. Թ. Հայոց կամ յամի Տեառն 887. Լուսադիր հրատարակութիւն զրեալի Լազարեան ձեմարանի Սրեւեկեան լեզուաց, արդեամբբ Պատ. Հոգաբարձ. ձեմարանիս՝ իշխան Սիմէոնի Աբամելիք - Լազարեան. (ամենահին հայ գրչագիրը ամբողջապէս լուսանկարով հանած), Մոսկուա, ՌՅԽԸ — 1899, in 4°, էջ ԺԻ (Յառաջարան Գր. Խ.) + 458: (Սակաւաթիւ օրինակներ) Դիրք ճնայրճախսով 20 ռ. (50 ֆր.):

== 5 ԵՒ ԱԻԵԼԻ ՕՐԻՆԱԿԻ ՀԱՄԱՐ — 20% ՁԵՂՁ. ==

„ԷՄԻՆԵԱՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ“

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ԺԵՄԱՐԱՆԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱՑ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ՊՐՈՖ. ԳՐ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑԻ.

ՀԱՏՈՐ Ա. Փշրանիւնի Շիրակի ամբարնիւնից. մասն ա. Ժողովրդական բանաւոր զրահանութեան տեսակներ. հէքեաթ, առակ, առած, հանելուկ և այլն: Մասն Բ. հաւատք և սնտախապաշտութիւն, ընտանեկան բարք և սովորոյթ, կենցաղ և զբաղմունք: Յաւելուած. Շիրակի բարբառի համառօտ բառարան: հաւաքեց Ա. Միխայիլեանց, Մոսկուա—Ալեքսանդրապոլ, 1901 թ., էջ ԺԴ + 338: Գինը ճանապարհածախսով 1 ռուբլի (2 ֆռանք 50 սանթ.):

ՀԱՏՈՐ Բ. հայ ժողովրդական վէպ (6 հատ՝ որոնց թուում «Դաւիթ և Մհեր» վէպի Մոկաց ճիւղը) և հէքեաթ (42 հատ) Ճաճկահայ այլ և այլ զաւառական բարբառներով: Մասն առաջին: հաւաքեց Ս. հայկունի: Մոսկուա—Վաղարշապատ. 1901 թ., էջ Ժ + 447. Գինը ճանապարհածախսով 1 ռուբլի 25 կոպ. (3 ֆռանք):

ՀԱՏՈՐ Գ. Թոքթիւնի աղբիւր—Միւնի հայերէնի վրայ և Թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը (այբբենական կարգով) Պօլսի հայ Ժողովրդական լեզուի մէջ համեմատութեամբ վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներում (իւրաքանչիւր բառի ֆռաններէն տառադարձութեամբ և նշանակութեամբ): Գրեց Ն. Սեփեան. Մոսկուա—Վաղարշապատ. 1902 թ., էջ Զ + 381. Գինը ճանապարհածախսով 1 ռ. 50 կոպ. (4 ֆռանք):

ՀԱՏՈՐ Դ. հայ ժողովրդական հէքեաթ (48 հատ) — մեծ մասամբ Ճաճկահայ զաւառական բարբառներով: Մասն երկրորդ: Յաւելուած. Շատախի և Արարատեան ճիւղերը «Դաւիթ և Մհեր» զիւցաղնական վէպի: հաւաքեց Ս. հայկունի. Մոսկուա—Վաղարշապատ, 1902 թ., էջ Ը + 462. Գինը ճանապարհածախսով 1 ռ. 25 կոպ. (3 ֆռանք):

ՀԱՏՈՐ Ե. հայ-թրքական վէպ (28 հատ) Ճաճկահայ զաւառական բարբառներով և բազմաթիւ քրդական երգերով—հանդերձ հայ թարգմանութեամբ և 13 քրդական եղանակներով՝ ծայնադրութեամբ Ն. Կոմիտասի: հաւաքեց Ս. հայկունի: Մոսկուա—Վաղարշապատ. 1904 թ., էջ Ը + 415. Գինը ճանապարհածախսով 1 ռ. 50 կոպ. (4 ֆռանք):

ՀԱՏՈՐ Զ. հայ ժողովրդական երգ (կրօնական, հարսանեաց, սիրահարական, օրօրօցի, պարի, վիճակի, դուրսանի, հունձքի, սալլի, զաւեշտական—ընդամենը 263 հատ), առած (3200), ասած (511), աղօթք (26), անէծք (522), օրհնանք (335), երգում (167), հանելուկ (282), ծածկարանութիւն, շուտասելուկ (72), ասելուկ (172)—զրի առած մօտ 50 զաւառաբարբառով հաւաքեց Ս. հայկունի: Յաւելուած. «Խլաթցոյ հարսանիքը» (ազգադրական նկարագիր՝ երգերով) պատմեց Խլաթ Բիշարեանց: Մոսկուա—Վաղարշապատ, 1906 թ. (Ս. հայկունու լուսատիպ պատկերով) էջ Ե — ԺԹ (Խմբագրութեան կողմից) + 415: Գինը ճանապարհածախսով 1 ռ. 25 կոպ. (3 ֆռանք):

== 5 ԵՒ ԱԻԵԼԻ ՕՐԻՆԱԿ ԱՌՆՈՂՆԵՐԸ ՈՒՆԻՆ 25% ՉԵՂԶ: ==
Ճանապարհածախսը ձեմարանի վրա է: Ուսումնարանները, զրադարանները և զրափանառները կարող են ստանալ և վերադիւր լծարով (налож. платеж):

Դիմել — Է Լազարեան ձեմարան Արեւելեան Լեզուաց, Մոսկուա.

— Въ Правление Лазаревского Института вост. яз. Москва.

— Direction de l'Institut Lazareff des langues orientales, Moscou (Russie).

միացած է քարոզելու— տարածելու բացարձակ իրաւունքի հետ: Սակայն Ռուսաստանը ուրիշ վարդապետութիւն քարոզելու այդպիսի իրաւունք չի կարող տանելի համարել, որովհետեւ պատմութիւնը նրան կտակել է որբազան պարտականութիւն— ուղղափառ եկեղեցին պահպանել այն բոլորից՝ ինչ որ սորան վտանգում է և այս պարտականութիւնը եղել է ռուսական ազգային գոյութեան էական պայման: Ռուսաստանը, յայտարարել է Պրեզիդենտսեւը, երբէք չի թոյլ տայ, որ իւր ուղղափառ զաւակներին այլադաւանները իրենց շարքերի մէջ դասեն: Եւ Պրեզիդենտսեւի այս հայեացքները արձագանք գտնելով օրէնսդրական մարմիններին մէջ ևս՝ այլադաւանները կամ խղճի ազատութեան հարցը մնաց բաց մինչև 1905 թ. ապրիլի 17, երբ կրօնական անհամբերատարութիւնը ըստ երևութիւն դադարեց գործելուց ու յայտարարուեց խղճի կատարեալ ազատութեան սկզբունքը: Այս ժամանակ է ասել Պետերբուրգի միտրոպոլիտ Անտօնին իւր պատմական նշանաւոր խօսքերը. «ուղղափառ հաւատք անում ե—գօրանում ե շնորհիւ Տեառն վարդապետելով, հեզութեամբ եւ բարի օրինակներով, ուստի եւ ամեն մի բռնութիւն հակառակ է Քրիստոսի եկեղեցու բնաւորութեան». ապա որբազան Անտօնին ասելով, որ հաւատքի հակառակ գործողների վարմունքները պատժող օրէնքներ չեն համապատասխանում ուղղափառ եկեղեցու հիմք ծառայող խաղաղութեան եւ քրիստոնեական սիրուն, մշնորդում էր, որ 1006-րդ յօդ. փոխուի, որի համաձայն հոգևորականութիւնը պարտականութիւն ունէր աշխարհային իշխանութիւնից պահանջելու, որ ուղղափառութիւնից հեռացողները դատաւարական քննութեան ենթարկուին:

Եւ նաքօհովը, ասելով, որ մետրոպոլիտի խօսքերը երազ էին, որ Պրեզիդենտսեւի հոգին կենդանի է. նորա միտքը շարունակում է իւր կործանիչ աշխատանքը, վերջացնում է իւր խօսքը այս ձևով. «Սակայն որքա հեզութեան խրատներ, վարդապետութիւն եւ բարի օրինակներ համարուող միջոցներ չեն, որոնց մասին խօսում էր միտրոպոլիտ Անտօնին: Այժմ այդ միջոցները պէտք է առաջուայ նման որոնել նախազգուշացնող, յանցանքները (հաւատաւիւխութեան համար) պատժող կանոնադրութեան մէջ—այն էլ քրէական օրէնսդրութեան: Եւ Ս. Սինոդը 1907 թուականի վերջին վերստին բռնեց այն ճանապարհը, որը այնքան վիշտ է պատճառել և այն էլ միայն Անտօնի, միտրոպոլիտին չէ: Ինչպէս տեսնում ենք խղճի ազատութիւնը «այժմ հաւատարիմ ձեռքերումն է գտնւում»:

«Новое Время»-ն Սինոդի որոշումները «ողնուկ կաշուց պատրաստած ձեռնոցների է նմանեցնում»։ Դորժը նոր չէ, բայց ենթադրում էր, որ այդ ձեռնոցները հագնում է միայն տէրութիւնը և ոչ թէ տէրութեան հագնում էր եկեղեցին, որի գլուխը Յիսուս Քրիստոս է և որը առաջնորդում է Ս. Հոգով։ Ձի կարելի չյիշել Մարթային ուղղած Քրիստոսի խօսքերը. «Մա՛րթա, Մա՛րթա, դու հոգաս և ղեազում իւր զբաղեալ ես. բայց աստ սակաւ ինչ պիտոյ է, Մարիամ մասն բարի ընտրեաց, որ ո՛չ բարձցի ի նմանէ»։

Իսկ «Намъ Вѣкъ»-ը ասում է. «Հասարակութիւնը արդէն վաղուց է, որ սպասում է եկեղեցական համագումար ժողովին, վաղուց սպասում է որ պրատսլաւ եկեղեցու ամբողջ կազմը միանգամայն կբարեփոխուի. իսկ դորա փոխարէն բելլոկրատ հոգևոր իշխանութիւնը իւր veto-ն է դնում նոյն իսկ քաղաքացիական ազատութեան ամենատարրական սկզբունքի՝ խղճի ազատութեան վերայ։

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հիւսիսային արևմտեան Եւրոպայի Օսնաբրիւք քաղաքում անցեալ տարուայ սեպ. 23—25 տեղի է ունեցել ընդ. աւետարանական բողոքական ընկերութեան տարեկան ժողովը։ Պրոֆ. Գրիւսէնդորֆ խօսել է այն մասին, թէ ի՞նչ ձևով պէտք է աւետարանը մատչելի դարձնել վայրենի ժողովուրդներին։ Դք. Ֆիլիտէր խօսելով ճապոնական զանազան կրօնների մասին՝ աշխատել է ապացուցանել, որ դրանք չեն դիմանայ ժամանակակից քաղաքակրթութեան պահանջներին. որից յետոյ ժողովի նախագահ դր. Քենդ զեկուցել է, թէ քրիստոնէութիւնը ճապոնիայում լաւ արմատ է բռնում և որ պիտի աշխատել աւելի լաւ տարածման համար։ Ամենից վերջ խօսել է Դէօթին-կէնի՝ իւր ազատամտութեամբ աչքի ընկնող՝ պրոֆ. Բուսսէտ «Միսիոնի և կրօնների պատմութեան մասին»։

«Դուստաւ Ադոլֆ» ընկերութեան տարեկան ժողովը ենայում 1907 սեպտ. 16—17։

Այս ընկերութիւնը, որի նպատակն է ամեն տեղ բողոքական համայնքներին օգնել, եկեղեցիներ, դպրոցներ և այլ բարեգործական հաստատութիւններ հիմնել, ծագել է 75 տարի

սրանց առաջ և գնալով աւելի զօրեղանում է: Ենայում հաւաքուածների թիւը շատ մեծ է եղել, նրանց բարի դալուստ են մաղթել կայսրը և սաքսոնական Գրոսհերցոգը, քաղաքագլուխը և Ենայի համալսարանը ևն ևն:

Ընկերութեան նախագահը երկարօրէն դատախօսել է զիտութեան և հաւատի յարաբերութեան մասին: Նա այս առթիւ հետեւեալ դատադուլթիւններն է տուել. «Ասում են, որ զիտութիւնը հաւատի գերեզմանն է պատրաստում. միթէ ճիշտ է: Գրիստոնէական հաւատը միշտ ընդգլիմախօսութեան է հանդիպել, բայց այդ հակասութիւնը արմատացած է մարդուն երհակ ոյթերով լի ներքին աշխարհում. եթէ զիտութիւնը գոյութիւն էլ չունենար, էլի մարդու ներքին աշխարհը բաժանուած կլինէր: Կրօնի և զիտութեան մէջ եղած վէճը մի հակասութիւն է ըստ երևութին, ոգովհետեւ երկուսն էլ ուղում են ճշմարտութիւնը գտնել, բայց չեն կարող լինել երկու ճշմարտութիւններ, որոնք միմեանց հակասեն, այլ նորա միմեանց պէտք է լրացնեն: Բանականութիւնը և աստուածային յայտնութիւնը բղիտում են միևնոյն աստուածային աղբիւրից և այն Աստուած, որ մեզ Յիսուսի շնորհիւ փրկել է, միևնոյն Աստուած տուել է մեզ բանականութիւն և զգայութիւններ: Գիտութիւնը, ազատօրէն և էքզաիտ կերպով հետախուզում է երկիրը, բայց իւր քննութեան սահմանից դուրս եղած խնդիրների մէջ չպէտք է խառնուի և չի կարող կամպետենտ լինել: Գիտութիւնը պէտք է զիտականօրէն քննի. նա չպէտք է սուբեքտիւ հայեացքներով խճողուի և այդպիսով ոչ գիտական դառնայ: Գորա լիոխարէն հաւատքը չպէտք է զիտութեանը միայն հետախուզելու իրաւունքը վերագրէ, իսկ վերջնական վճիռ տալու իրաւունքը, որին պիտի տնպայման հնադանդուել, իրեն վերապահի: Նա թոյլ պիտի տայ գիտութեանն անել ինչ որ գիտական է, իսկ իրեն պահել ինչ որ զուտ հաւատքին է վերաբերում»: Շարունակութեան մէջ նա ասում է. «Մենք չպիտի հետեւենք մի գիտութեան, որ համարձակում է յարձակուել իրեն չպատկանող սահմանները վրայ, որը ենթադրութիւններից գիտական օրէնքներ, անլուծելի հարցերից թէօրեմաներ, ենթադրութիւնից սինթէզներ է անում, մի խօսքով սեփական դոգմաներ կազմում, որոնք հաւատի դոգմաների բնաւորութիւն են կրում: Յարգանք գիտութեան. բայց եթէ կարծողներ կան, որ նա կարող է երբ և իցէ իսկական հաւատքը աւելորդ դարձնել կամ նորա տեղը բռնել, նրանք սխալւում են: Եթէ յոռետեսներ կան, որոնք

կարծում են, թէ արդէն քրիստոնէութեան մահը մօտեցել է, նրանց պիտի յիշեցնել Գէօթէի երկու խօսքերը. ա.—«Թո՛ղ հոգևոր քաղաքակրթութիւնը յաւէտ յառաջդիմի, թո՛ղ ընական գիտութիւնները աւելի և աւելի լայնանան, խորանան և մարդկային հոգին ընդարձակուի, որքան կամենայ, աւետարանում փայլող և ճաճանչող քրիստոնէութեան վեհութիւնից և բարոյական քաղաքակրթութիւնից նա դէնը չի անցնի»։—բ.—բոլոր այն ժամանակները, երբ հաւատն է իշխել, փայլուն և ուղեւորող են եղել ժամանակակիցները և յետագաները համար, ընդհակառակն բոլոր այն ժամանակները, ուր անհաւատութիւնը մի որ և է պատճառով իւր խեղճ յաղթութիւնն է տարել, թէկուզ դոքա բոլէական փայլով ճառագայթած լինեն, յետագաների համար կորած են, որովհետեւ ոչ ոք սիրով չի ցանկայ անպատու բանի ծանօթութեամբ տանջուել»։

Այս գեղեցիկ դատախօսութիւնից յետոյ Դր. Հարաունկը տուել է վերջին 25 տարուայ հաշիւը, որից երևում է, որ այդ ընկերութիւնը օգնել է 2246 համայնքների և այդ նպատակով ծախսել է 1,694,629 մ.։

Նոր նուիրատուութիւններ ևս տեղի ունեցան հէնց ժողովի օրը։ Ննա քաղաքը նուիրեց ընկերութեանը 6000 մ., սաքսոնական հերցոգութեան դպրոցներից հաւաքուած է 1430 մ., Վայմարի պատարները տուին 835 մ., 9000 մ. զանազան տեղերից, 10,000 մ. Թիւրինգիայից, այնպէս որ ընկերութիւնը այդ օրը միայն ստացաւ 27,700 մ.։ Հետեւեալ օրը այդ նուէրների վրայ աւելացաւ 10,273 մ. ևս։

Ունիւսարների տարեկան ժողովը եւ կրօնական լիբերալների ազգամիջեան համաժողովը։—1905 թ.-ին Ամերիկայի ունիւսարները որոշեցին իրենց 22-րդ ժողովը կրօնական ազատամիտների ազգամիջեան համաժողովի հետ միացնելու. երկու ժողովների տեղը ընտրուեցաւ Բոստոն։

Ունիւսարական համայնքները Ամերիկայում դնալով ծաղկում են։ Քալիֆոռնիայում նրանք հիմնել են մի առատուածաբանական դպրոց և 150,000-անոց մի ֆսնդ միսիոնի համար։ Այդ եկեղեցին ձգտում է միանալ տրենիտարական եկեղեցու հետ։

Աղքատիջեան համաժողովին մասնակցում էին 2000 հոգի, որոնք 16 տարեք եկեղեցիների ներկայացուցիչներ էին։ Գերմանիայից ներկայ են եղել պրոֆ. Ֆլայդերեր, Բադէ, Ֆիշէր։ Ժողովի նախագահը խօսել է այն մասին, որ մեր ժամանակում կրօնական լիբերալները թիւը շատ է մեծացել և այդպիսիք

գոյութիւն ունին ամէն եկեղեցու մէջ: Զանազան դատախօսութիւններեց երեւաց, որ կրօնական ազատ մտածողութիւնը եւրոպական մայր ցամաքի վերայ դժուարութիւններ է հանդիպում, որովհետեւ պետութիւնը, որը միշտ պահպանողական է, միջամտում է եկեղեցու գործերին: Եսկ ընդհակառակն Սմերկայում գոյութիւն ունեցող եկեղեցու և պետութեան բաժանումը շատ է նպաստում կրօնական կեանքի անխափան ծաղկման: Մի բողոքական պրոֆ. Բեյլի, Փարիզեցի, իւր դատախօսութեան մէջ յայտնեց այն կարծիքը, թէ Ֆրանսիան չնայած իւր վերջին ճիւղերին մնում է դարձեալ կաթոլիկ: Կաթոլիկութեան մէջ յայտնի իւր ազատամտութեամբ Աբբայ A. Houtin, Փարիզեցի, կարգաց «կաթոլիկ եկեղեցու կրկնի մասին» և յայտնեց որ մեծ փոփոխութիւն են սպասում կաթոլիկ եկեղեցու մէջ:

Աւետարանական ընկերութեան ընդ. ժողովը Վորսում:—Անցեալ տարի սեպ. 29—2 հոկ. տեղի ունեցաւ այդ ընկերութեան ժողովը, որի անդամները թիւը հասնում է 348160, նա իւր բերան թերթը հրատարակել է մի տարուայ մէջ 4,500000 օրինակ: Աւտարկայում կաթոլիկութիւնից բողոքական դարձած համայնքների վրայ ծախսել է 300000 մարք: Այս ընկերութիւնը աշխատում է Ռայսխատագում կեդրոնի քաղաքական ոյժը կոտրել և ուլտրամոնտանականութեան ծայրահեղ պահանջներին վերջ դնել:

Նեքիմ Միսիոնի 34-րորդ ժողովը Լստեմում:—Սեպտ. 23—26 3000 հոգու մասնակցութեամբ տեղի ունեցաւ այս ժողովը: Միւսնոյն ժամանակ տեղի ունեցաւ այդ գործարանական քաղաքում աւետարանական աշխատաւորների միութեան 25 ամեայ յօբելեանը: 20000 աշխատաւորներ հանդիսաւոր կերպով ցոյց էին արել փողոցներում, ապացուցանելու համար, որ բողոքական եկեղեցին կարողացել է աշխատաւոր դատակարգի համադրանքը և լիտահութիւնը գրաւել: Անշուշտ քրիստոնեայ եկեղեցին ևս պէտք է աշխատի սոցիալական անհաւասարութեան առաջն առնել: Լայպցիկից պահպանողական պրոֆ. Thumels դատախօսել է «եկեղեցու և ներքին միսիոնի մասին»: «... եկեղեցու պարտքն է, ասել է նա, ժողովրդական կեանքի վերանորոգութեան մասին մտածել, ներքին միսիոնը նրան այս գործում պիտի օգնի»:

«Բուռն ոէր դէպի շօշափելի իրականութիւնը և անհատական կեանքով ապրելու զօրեղ ձգտումը ընդունում են մեր դարը: Այս երկու կէտերը ի նկատի առնելով եկեղեցին պիտի

աշխատի յարմարուել . . . : Նա պէտք է աշխատաւոր դասա-
կարգի համար գործի, պէտք է ջանայ, որ ընտանիքը չքայ-
քայուի»։ Դր. Քաթթան դատախօսի մտքերը լրացրել է ասելով՝
որ ժամանակակից մարդկութիւնը զանազանուում է հին դարի
մարդկութիւնից, մենք ուզում ենք մոդերն լինել . . . Միտինի
մէջ գործող մարդիկն էլ պէտք է մոդերն մտածողներ լինեն։
Ճառախօսներից մի ուրիշը մասնացոյց անելով՝ որ Ա. Ֆրիկայի
գերման դաղութներում մօտ 13000 գերմանացիք են ապրում,
որոնց գործելակերպը պատիւ չի բերում քրիստոնէութեան,
պահանջեց, որ ներքին Միտինը իւր գործունէութիւնը նաև այդ
մարդկանց վրայ տարածի և նրանց սովորեցնի քրիստոնավայել
կեանքով ապրել։

Վերջերս Գերմանիայում տեղի են ունեցել ուրիշ բազմա-
թիւ ժողովներ, որոնց բոլորի նպատակն է, աւետարանի ոգւով
եկեղեցին շօրեղ և կենսունակ դարձնել. իսկ ի՞նչ է կատար-
ւում մեր եկեղեցում։

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ

Միշտ անշարժ պահեա զաթոռ Հայկազնեայց,
Շարակաճ

Ա.

Հայոց հայրապետական աթոռը այն հաստատութիւնն է, որ երկար դարերից ի վեր հայ ժողովրդի համար սրտի պաշտօն է կատարել, հոգեւոր սնունդ և կեանք պարգեւել նորա ամբողջութեան, զգայուն կեդրոն հանդիսացել նորա ցաւերին և սակաւ ուրախութիւններին: Նորա պատմական արժէքը լաւ գնահատելու համար պէտք է հոգու առաջ կենդանացնել Հայոց եկեղեցու կրօնական, քաղաքակրթական և հովուական ամբողջ գործունէութիւնը իւր բազմազան կողմերով և մանրամասնութիւններով: Որովհետեւ հայրապետական աթոռը ամբողջ եկեղեցու տեսանելի և թանձրացեալ արտայայտութիւնն է հայրապետական աթոռի նշանակութիւնը բացատրելու համար պէտք է ամբողջ եկեղեցու գործունէութիւնը գնահատել: Բայց հէնց հայոց հայրապետների յաջորդութիւնը 1600 ձիգ տարիներից ի վեր մեր առաջ է դնում բազմաթիւ պատկառելի անձնաւորութիւնների մի շարք, որոնք մեր պատմութեան լուսաւոր գիծն են կազմում և որ անկարելի է ջնջել, որչափ էլ մեր սրտի մէջ ցամաքած լինի երախտագիտութեան զգացմունքը, իսկ մեր գլխում մարած լուսոյ և ճշմարտութեան նշոյլը՝ իրողութիւններն ըմբռնելու և դատելու իրենց իսկական գնահատութեամբ: Այս երկար շարքի գլուխն է կանգնած Հայաստանեայց Լուսաւորչի առաքելատիպ մեծ անձնաւորութիւնը, որչափ և առասպելախառն իւր ծագման և գործունէութեան

տեղեկութիւններով, բայց շոշափելի և տեսանելի իւր հըսկայական դործով և կազմակերպող տաղանդաւոր հոգւով: Նորա գործունէութեան կենդանի արձանը Հայոց եկեղեցին է իւր կազմակերպութեամբ, որ պատմութեան մութ խորքերից յանկարծ երևան է գալիս շորթորդ դարու սկզբում՝ կարծես դիւթական գաւաղանի շնորհիւ: Նոյն առաքելական գործունէութեան շաւղով են ընթանում և նորա յաջորդները, իւրաքանչիւրը իւր ժամանակի և պատմական բերմունքների համեմատ: Մէկը աւետարանի լուսոյ գաղափարն է տարածել հայ ժողովրդի մթնին խորքերը, միւսը գթութեան և դպրոցական հաստատութիւններով զարդարել մեր երկիրը, երրորդը դիր ու դպրութիւն է ստեղծել, ազգային քաղաքակրթութեան հիմնադիր և պաշտպան հանդիսացել մեր հիւսիսային, ցուրտ և խաւար հայրենիքում. չորրորդը կենդանի նահատակ հանդիսացել իւր հօտի հետ պատերազմի դաշտում, հինգերորդը մաքառել մայրենի և ազգային եկեղեցու ինքնուրոյնութեան և անկախութեան համար, միութեան և համերաշխութեան կապ հանդիսացել եսական շահերով գրգռուած հայ իշխանների և թագաւորների մէջ, արտաքին, թշնամիների և բռնակալների բարկութիւնը մեղմել հայրենի երկիրը կորստից ազատելու համար, բարձարոսների արշաւանքից ու աւերմունքից յուսահատ ժողովրդին վերակենդանութեան յոյսներ շնչել, նորոգել նորա աւերակ տաճարներն ու վանքերը, դպրոցներ և վանական մատենադարաններ հիմնել, փրկել գերիների խմբերը, սգաւորներին մխիթարել, այրիների և որբերի արցունքը սրբել կարողութեան չափ...: Հայոց պատմութիւնը տառապանքների և նեղութեան, կոտորածների և գերեզմարութիւնների անվերջ շղթայ է, կենդանի նահատակութեան աննման մի երևոյթ ազգերի կեանքում: Ազգերի և բարձարոսների մրցութեան ասպարէզ էր մեր թանգազին, բայց դժբաղդ հայրենիքը. հին Պարսիկներին յաջորդում են Արաբներն ու Բիւզանդացիները, Սելջուկներն ու Թաթարները, կոտորած, սարսափ և արհաւիրք սփռելով ամէն տեղ: Ընկնում են միմեանց յետևից

իշխանական և թագաւորական տները, ոչնչանում են քաղաքական անկախութիւնն ու քաղաքակրթական հաստատութիւնները և միայն Հայոց հայրապետական աթոռն է, որ առ կայծեալ պատրոյգի նման անշէջ է մնում որպէս հայ ժողովրդի միակ յուսոյ և մխիթարութեան ապաստան։ Նա թէև աստանդական, փառքից և շքեղութիւնից զրկուած, բայց կատարում է հնաւորութեան չափ իւր պարտքը խնամածու և կորովագութ մայր հանգիստնալով իւր հօտին։ Եւ այս է պատճառը, որ երախտագէտ ժողովուրդն այնպիսի հրաշալի աւանդութիւններ է հիւսել նորա նշանակութեան մասին և իւր երգիչների բերանով սրտառուչ մաղթանք ուղղել առ Աստուած. «Միշտ անշնորթ պահեա զաթոռ Հայկազնեայց»։

Բ.

Բայց Հայոց հայրապետական աթոռի նշանակութիւնը ոչնչով նուազ չէ այժմ անցեալից։ Իւրաքանչիւր ազգպէտք է մի կեդրոն, մի սրբավայր ունենայ, ուր ուղղել կարողանայ իւր աչքը իբրև ամբողջութիւն։ Այդ կեդրոնն ու սրբավայրը հայ ժողովրդի համար Ս. Էջմիածինն է, Հայաստանեայց եկեղեցու ծագման և հաստատութեան սրորանը, առաքելաշաւիղ Ս. Լուսաւորչի և նորա յաջորդների, իսկ Ժե. դարից բոլոր հայ կաթողիկոսների վերջնական աթոռանիստը։ Հայրապետի անձնաւորութիւնը ինքնըստինքեան իւր հետ է կապում պաշտօնի բերմամբ հօտի ամբողջութիւնը, բայց նորա նշանակութիւնը շատ աւելի բարձրանում է և նուիրական դառնում, երբ դարերի ընթացքում միացած է մի սրբավայրի հետ։ Ս. Էջմիածնի պատկառելի հնութիւնը իբրև 1600 տարիների կենդանի վկայ մեր ժողովրդի նահատակութեան, իբրև մտաւոր և հոգեւոր կեդրոն շատ խորը տպաւորութիւն է թողել մեր ժողովրդի սրտում և անխզելի կապերով շղթայել իւր հետ։ Այդ հաստատութիւնն է եղել, յատկապէս Պարսից և Օսմանցոց տիրապետութեան ժամանակ,

և է այն միակ կապը, որ միացնում է հայութեան բաժան բաժան և աշխարհիս երեսին ցրուած մասերը միմեանց հետ:

Ս. Էջմիածնումն է կատարւում հայրապետական ընտրութիւնը, համազգային մի գործողութիւն, որի հետ ոչ մի բան համեմատել չի կարելի մեր մէջ: Բուն երկրում թէ հեռաւոր գաղութների մէջ ապրող հայերը ամիսներով զբաղւում են արժանաւոր Հովուապետի ընտրութեան խնդրով. ազգային մամուլը իւր իղձերն ու ցանկութիւններն է արտայայտում, գումարւում են ծխական, գաւառական և թեմական ժողովներ պատուիրակներ և պատգամաւորներ ընտրելու համար: Պաշտօնական հաստատութիւնները կենդանի յարաբերութիւն են սկսում Ս. Էջմիածնի հետ Տաճկաստանից, Պարսկաստանից և այլ թեմերից: Եկեղեցական և աշխարհիկ պատգամաւորները հաւաքւում են Ս. Էջմիածնի սրբազան կամարների տակ ամբողջ ազգի ցանկութիւնը յայտնելու և ընտրութեամբ նուիրագործելու: Օձման հանդիսաւոր օրը դարձեալ հայ ժողովուրդը իբրև մի անհատ իւր աչքը դէպի Մ. Աթոռն է ուղղում: Հաւաքւում են քաղաքների, հասարակութիւնների և հաստատութիւնների ներկայացուցիչները. ամենախուլ անկիւններից իսկ հեռագրով բարեմաղթութիւններ են ուղարկւում նորընտիր հայրապետի համար և միանում ընդհանուր համազգային ուրախութեան: Հայ ժողովրդի ամբողջութիւնը այդ սրբազան րոպէին ներկայ է հոգւով Ս. Էջմիածնում, երբ նորընտիր հայրապետը բազմում է Լուսաւորչի աթոռի վրայ: Միատեսակ զգացումունք է յառաջ բերւում նաև հայրապետի մահը, յուղարկաւորութիւնն ու թաղումը:

Հայրապետական պաշտօնի հետ կապուած մի քանի գործողութիւններ ևս համազգային նշանակութիւն ունին: Այսպէս են միւռոնի օրհնութիւնն ու եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը: Միւռոնօրհնութիւնը երբեմն Էջմիածնում է խմբւում 20—25 հազար հայ ժողովուրդ. ռամիկն ու աղնուականը, տգէտն ու գիտունը, տղամարդն ու

կինը, ծերունին ու պատանին, ամենքն իրենց բաժինն ունին այս սրբազան հանդիսի մէջ, ամենքի ճակատին նոյն միւռնն է դրօշմուած, ամէնքին միացնում է նոյն մայր եկեղեցու և նորա հայրապետական աթոռի գաղափարը: Կարիք չունինք բացատրելու, թէ այսպիսի համախմբումները ինչ նշանակութիւն ունին մտքերի շփման և ուրիշ տեսակէտներով: Հայոց հայրապետի ձեռնադրած եպիսկոպոսներն են հովուում ամբողջ հայութիւնը և այդպիսով կապում Մ. Աթոռի հետ: Սպայ և Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները ընդունելով ընդհանրական հայրապետի գերիշխանութիւնը, չեն խանգարում նաև իրենց ենթարկուած թեմերի համար ևս ամենայն Հայոց հայրապետութեան համազգային նշանակութիւնը: Հայրապետի ընդհանրական կոնդակները կարգացւում են Հայոց բոլոր եկեղեցիներում, նորա հայրապետական անդրանիկ օրհնութիւնն ու ողջոյնը սփռւում է համայն հայութեան վերայ, նորա անունը յիշատակւում է ամէն տեղ ժամերգութեան և պատարագի ժամանակ: Ամենքը գիտակցում են, թէ նուիրապետութեան մի գլուխ ունին, հոգևոր մի պետ, որի աթոռի հետ կապուելով մի ամբողջութիւն են կազմում:

Հայոց հայրապետն է մեր ժողովրդի ամբողջութեան ներկայացուցիչը, ոչ միայն մեր աչքում, այլ և մեզ վերայ իշխող պետութիւնների առաջ, նա կարող է միայն իւր հօտի ցաւերի և կարիքների թարգմանը հանդիսանալ, նորա դարաւոր իրաւունքներն ու արտօնութիւնները պաշտպանել ոտնձգութեանց դէմ: Նա մեր ազգային եկեղեցու գլուխն է, նրանից են հրահանգ ու կարգադրութիւն սպասում ստորադրեալ բոլոր վարչութիւններն ու պաշտօնեաները: Նորան են ենթարկւում մեր վանական ընդարձակ կալուածները, որոնց կարգաւորութիւնից ու շահեցողութիւնից է կախուած մեր կրթական և միւս հաստատութիւնների ապահովութիւնը: Նորան են ենթարկւում մեր դպրոցական, բարեգործական և միւս աստուածահաճոյ հաստատութիւնները: Հայոց հայրապետն

է դպրոցները միտնեցնելու և բարենպաստելու ծրագիր ու
 ու կանոնադրութիւն տալիս, տէրութեան առաջ ապահովում
 նրանց դպրութեան իրաւունքը, իւր ստորագրեալ
 վարչութիւնների ձեռքով հսկում նրանց կարգաւորու-
 թեան և յառաջագիմութեան վերայ: Հէնց միայն դպրո-
 ցական գործն այնպիսի ընդարձակ ծաւալ է ստացել և
 այնպիսի շոշափելի բարիք դարձել մեր ժողովրդի համար,
 որ նրանց խելացի կողմնակցութիւնն ու կարգաւորու-
 թիւնը բաւական է մեզ շնորհապարտ կացուցանելու հայ-
 րապետական աթոռի առաջ: Բայց նորանից է կախում
 ուրիշ շատ հաստատութիւններ ստեղծել կամ եղածները
 բարձրացնել՝ մեր ժողովրդի դաստիարակչական և քա-
 ղաքակրթական յառաջագիմութիւնը հաստատուն հիմքերի
 վերայ դնելու համար: Նոյն է ընտրում եպիսկոպոսացու-
 ներին, առաջնորդներին ու Սինոդի անդամներին, գոնէ
 ներկայ օրէնքով, և ուրեմն նրանից է կախում արժա-
 նաւոր և իրենց բարձր կոչման համապատասխան, անձ-
 նուէր, գիտակից անձնաւորութիւններ պաշտօնի կանչել:
 Նորա գերագոյն իշխանութեան է ենթարկուած քահա-
 նայական՝ ժողովրդի անմիջական և մերձաւոր հովիւների՝
 դասը, որի նիւթական, բարոյական և մտաւոր վիճակը
 բարձրացնելու յաջողութիւնը մեծ մասով կախում է
 ամենայն Հայոց կաթողիկոսից:

Հայրապետական աթոռի հետ անբաժան կապուած է
 Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը, հայրապետի հոգեւոր զի-
 նուորութիւնը, նորա հրամանների և լաւագոյն ցանկու-
 թիւնների իրագործողը: Այդ միաբանութիւնից են դուրս
 գալիս մեր նուիրապետութեան բարձր ներկայացուցիչներն
 ու պաշտօնեաները, այնտեղից պէտք է դուրս գան նաև
 բանիբուն քարոզիչներ, հայ եկեղեցու աստուածաբաններ
 և գիտնականներ: Վերակազմել այդ միաբանութիւնը ժա-
 մանակի պահանջների համեմատ կրթուած, գիտուն և
 գործին ընդունակ մարդկանցով, Ս. Հայրապետի գործն է:
 Մ. Աթոռի հոգեւոր ճեմարանը բարձրագոյն դպրոց դար-
 ձնել, յատուկ ուսուցիչներ պատրաստել, հոգեւորական և

աշխարհական, որոնք դիւրութիւն ունենան ազգային և եկեղեցական գիտութիւնները մշակել. Մայր Աթոռի մատենադարանն ու թանգարանը, տպարանը կարգաւորել, ճշտացնել և շահագործել մեր տնտեսալի ուսումնասիրութեան համար, և ապահովել մեր ներկայ քաղաքակրթութեան ինքնուրոյնութիւնն ու զարգացումը, Մայր Աթոռը վարչականի հետ դարձնելով նաև մտաւոր շարժման և յառաջագիտութեան կեդրոն, կախուած է կաթողիկոսի բարի ցանկութիւնից ու եռանդից:

Հայոց եկեղեցին մաքրել օտարամուտ ծէսերից, սնու-տիապաշտութեան կերպարանք ստացած սովորոյթներից և զարգարանքներից, խրախուսել և զարկ տալ եկեղեցա-կան ինքնուրոյն արուեստի և երգեցողութեան զարգաց-ման, իրենց գոյութեան իրաւունքը կորցրած մեր վանքե-րին նոր կոչում ու նպատակ ներշնչել՝ հիմնելով այնտեղ դպրոցական, բարեգործական և այլ աստուածահաճոյ բազմատեսակ հաստատութիւններ, ժողովրդի և համայնքի մասնակցութիւնը եկեղեցական գործերի մէջ առելի կա-նոնաւորել և կենդանացնել, վերջապէս գումարել ընդ-հանուր ազգային-եկեղեցական ժողով և նորագոյն կեանքի հետ կապուած խելացի և անհրաժեշտ պահանջներին բաւարարութիւն տալ, պարզել օտար ազգեցութեամբ չափազանց խճողուած մեր ծիսապաշտութիւնն ու աս-տուածապաշտութիւնը . . . ամենայն Հայոց Հայրապետի իրաւասութեան ենթարկուած հարցեր են:

Գ.

Մեր ազգութեան յատկանիշ տարրերից ամէն մէկը իւր արժէքն ունի, բայց ամենից կարեւորը ազգային եկե-ղեցին է այժմ մեզ համար. Հայութեան մի ստուար մասը գաղթել է իւր պատմական հայրենիքից և ցրուել օտար ազգերի մէջ. նա կորցրել է շատ տեղերում իւր մայրենի լեզուն, ազգային բնորոշ սովորութիւններն ու տեղի հետ կապուած աւանդութիւնները. ազգային գլխականութիւնն

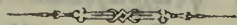
ու պատմութիւնը մեռած տառ է նորա համար, բայց հաւատարիմ է մնացել իւր եկեղեցուն: Հնդկաստանի, Պարսկաստանի խուլ անկիւնների, Փոքր Ասիայի շատ դաւառների, Ռումիլիայի, Աւստրիայի հայութիւնը իւր եկեղեցով է անբաժան մնացել ազգութիւնից: Նա հայերէն չի խօսում, բայց իրեն հայ քրիստոնեայ է համարում, ջերմ և կաթողին սիրով կապուած Ս. Էջմիածնի հայրապետական աթոռի հետ: Կրկնում ենք, մեր ազգութեան յատկանիշ տարրերից իւրաքանչիւրն ունի իւր նշանակութիւնը, բայց միութեան ամենից զօրաւոր կապը տղգային եկեղեցին է հայրապետական աթոռով, որովհետեւ բացի կրօնից նա իւր մէջ պարփակում է նաեւ լեզու, պատմութիւն և քաղաքակրթութիւն:

Հայոց հայրապետական աթոռը աստուածային պարգեւ է մեզ համար, դարերի պատմութեամբ օրբադործուած և խոր արմատներ ձգած հայ ժողովրդի կեանքի մէջ: Զլատել նորա բարոյական սւժն ու հեղինակութիւնը, սառնութիւն քարոզել նորա դէմ և ժողովրդին մոլորեցնել երեխայական անմտութիւն է և աղգամիաս դործողութիւն: Որովհետեւ, ինչպէս տեսանք այս համառօտ ակնարկից, Հայոց եկեղեցին իւր հայրապետական աթոռով այն հաստատութիւնն է, որի հետ կապուած են մեր կրօնական-բարոյական և աղգային-քաղաքակրթական լաւագոյն յայտերն ու տենչերը: Ազգութիւն և եկեղեցի գաղափարների անբաժանելի մի միութիւն է այն, ամփոփուած միայն մեր ժողովրդի մէջ: Մենք ունինք անշուշտ կաթողիկ և բողոքական եղբայրներ ևս, բայց նրանք իրենց փոքրամասնութեամբ, առանց պատմական խորին անցեալի, երբէք չեն կարող ընդհանուր, մեծ նշանակութիւն ունենալ: Նոցա աղգային և բարոյական վերածնութիւնն էլ պայմանաւորուած է Հայաստանեայց եկեղեցու բաղդով: Հայոց եկեղեցին իւր բարոյական և նիւթական շահերով անբաժան է հայ ժողովրդի ամբողջութեան շահերից, նա գոյութիւն ունի այն հօտի բաղդաւորութեան և վրկութեան համար, որ հայ ժողովուրդ է կոչուում:

Նա իւր երկար անցեալով կապուած է եղել հայ ժողովրդի հետ, կապուած է ներկայումս և պէտք է կապուած լինի ապագայում: Երազատեսներ ի երեակայութիւն է հայոց եկեղեցու և նորա սպասաւորութեան մէջ կղերականութեան անշատ օգի տեսնել ազգութիւնից: Հայ եկեղեցու սպասաւորը նոյնչափ իւր ժողովրդի զաւակն է, նոյն սիրով կապուած իւր հայրենիքի հետ, որքան ամէն մի ճշմարիտ հայ, որի համար թանգ են նախնեաց թողած ժառանգութիւնները:

Մենք յոյս ունինք, որ այս ժամանակաւոր մոլորութիւնները կ'աքանան, ինչպէս վաղորդեան մէզը արևի ճառագայթների առաջ: Հայոց եկեղեցու հիմքը դարերի խորութեան մէջ է հաստատուած, նախնեաց արիւնով շաղախուած նորա կիրն ու քարը: Ի՞նչպէս կարող ենք մոռանալ այս ամէնը. «Եթէ մոռացայց զքեզ, Ե՛րուստղէմ, մոռացի զիս ալ իմ»: Բայց չենք կարող աչքից թողնել և խուլ ձեւանալ ժամանակի անողոք պահանջի առաջ: Մեր եկեղեցին կարօտ է վերակազմութեան և վերածնութեան, եթէ նա իւր որդոց սրտի և հոգու առաջնորդն է կամենում լինել և առաջ տանել իւր պատմական մեծ առաքելութիւնը: Այս գիտակցութեամբ ենք սպասում Լուսաւորչի աթոռակալի ընտրութեան և մեր հայրերի հետ հաւատով ու յոյսով առ Աստուած դիմում: «Միշտ անշարժ պահեա զաթոռ Հայկազնեայց»:

Գ. Վ. Յովսէփեան

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ

Ատրպատականի Հայոց պատգամաւորական ժողովը 13 գեկտ. 1907 թ. մի գրութեամբ յայտարարում է Ամեն. Տ. Տեղակալին, որ քաղաքական ներկայ ծանր պայմանները հարկադրում են խնդրել, որ նա դիմէ Արեգնափայլ Մեհմեդ Ալի Շահին յատուկ ֆիրմանով հաստատելու նորընտիր առաջնորդին:

Ն. Ամենապատուութիւնը թ. 18 գրութեամբ յայտնում է, որ ուղարկում է ինքը գրութիւնը հայերէն լեզուով և պատուիրում է թարգմանել այն պարսկերէն և գրել հայերէնին կից Ն. Մեծութեան ուղարկելու համար: Ահա այդ գրութիւնը.

ՆՈՐԻՆ ԱՐԲԱՅԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ ՄԵՀՄԵԴ-ԱԼԻ
ԱՐԵԴՆԱՓԱՅԼ ՇԱՀՆ-ՇԱՀԻՆ ՊԱՐՍԻՅ.

Տէ՛ր Արքայ,

Հայ հպատակը Ձերդ Մեծութեան, Արեգակնափայլ Շահն-Շահին մեծի Իրանին ի ձեռն պատգամաւորաց իւրեանց ընտրեալ են յառաջնորդ թեմին Ատրպատականի զմիաբան Մ. Աթուոյ Ս. Էջմիածնի զհոգեւորհ Տ. Կարաբապետ Յ. վ. Տ. Մկրտչեան: Առ ողբալի մահու Տ. Տ. Մկրտչի Ա. Հայրապետին ամենայն Հայոց պարտ անձին վարկանիմ ամենախոնարհաբար հայցել զբարձրագոյն հաստատութիւն Ձերդ արքայական Մեծութեան փառն նորոգ ընտրեալ Հովուին և զհայրախնամ ուշադրութիւն մեծի արքայիդ ի նորոգ առաջնորդ ամենահաւատարիմ հպատակաց մեծի Իրանի, որ յԱտրպատական նահանգի, խնդրելով՝ զի ըստ օրինակի մեծափառ Հօրդ և Հաւուդ զառատաշնորհ խնամս Ձեր սփռեալիք ի վերայ նորա և հօտին, որ յար յաղօթս կայ փառն փառաց և բարօրու-

Թեան մեծի Տէրութեանդ և Թանգագին Վեհափառի Հօրդ հասարակաց:

Եւ ես նուազ սպասաւորս Սրբոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց աղօթս ջերմագինս յաթող բարձրելոյն վերառաքեմ վասն յարատեւ բարեբաւոտիկ Թագաւորութեան և արնշատութեան Վեհափառ Շահն-Շահիդ, որոյ մնամ ջերմեռանդն աղօթարար

Տեղակալ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց

ԳԷՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Ե. Գ. յունուարի 1908 ամի

Ի Ս. Էջմիածին:

Սոյ Ս. Կաթողիկոսը Տ. Սահակ Բ. յատուկ կոնկոնդակով, ուղղուած Ամենապատիւ Տ. Տեղակալին, իւր ցաւակցութիւնն է յայտնում ընդհանրական Հայրապետի մահուան առթիւ: Ս. Տեղակալի հաճութեամբ հրատարակում ենք այդ գրութիւնն ամբողջապէս, որովհետեւ յայտարար է այն բարեկամական յարաբերութեան, որ ստեղծուած է Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսի ընտրութիւնից ի վեր: Մեր ընթերցողներին յայտնի է, որ երկար ժամանակ գժտութիւն կար երկու աթոռների մէջ Գէորգ Դ. ընդհանրական կաթողիկոսի և Կիլիկիոյ Մկրտիչ կաթողիկոսի օրով: Թէպէտ հանգուցեալ Մակար կաթողիկոսի ժամանակ արդէն վերացած էր պաշտօնապէս գժտութիւնը, բայց Տ. Սահակ Բ. աւելի ևս սիրալիր յարաբերութիւն սկսեց, հէնց առաջին պատարագի մէջ յիշելով ընդհանրական Հայրապետի անունը:

ՍԱՀԱԿ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Ասուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց սանն Կիլիկիոյ: Ամենապատիւ Տ. Գէորգ Արեւիսկոպոսի Սուրենեանց, Տեղակալի ընդհ. Հայրա-

պետութեան համագգական Աթոռոյն Սրբոյ Էջմիածնի, ողջոյն եղբայրական սիրոյ հանդերձ ջեմագին մադքանօք վասն յարասեութեան եւ պայծառութեան Աթոռոյն եւ Հայրապետութեան եւ Նորին ուխտանուէր եւ սրբակենցաղ միաբանութեան:

Զգառնակսկիծ բօթ մահուան Առաքելաշնորհ Հայրապետին լուաք ի հեռագրական յայտարարութենէն Առաջնորդարանի Ատանայի, մինչ էաքն ի Հիւսնու-Մանսուր, ի վիճակին Մելիտինոյ, և կարեվէր խոցեցաք: Ի պատճառութեմական այցելութեան տարակայութիւն մեր յԱթոռէ եղև պատճառ յապաղման վշտակցական գրութեան մերոյ, թէպէտ և անդէն իսկ ի լսել մեր զանակնկալ և զտխրառիթ գոյժ մահուանն Հայրիկին հանուրց Հայաստանեայց, հեռագրական ծանուցմամբ զեկուցաք թեմակալին Ատանայի, հաղորդել Ձերումդ Սրբազնութեան և Գեր. անդամոյ Սինոդիգ, ըստ հաւաստից խորին սգոյն և վշտին Մերոյ, այլ ի խստութենէ եղանակին ձմեռայնոյ ի տեղիս տեղիս խանգարմունք հեռագրական թելից, որպէս ապա հասու գտաք իրացն, չետուն թոյլ կատարել զայդ պարտիս ի պատեհ ժամուն և որով զրկեցաք յսփոփանացն, նշանակելոյ ի Մերմէ կուսէ պատգամաւոր ոմն յաւուր օծմանն և յողարկաւորութեան Շնորհազարդ Հայրապետի:

Ի հանգիստ հոգւոյ երանեալ Հայրապետին և ի մխիթարութիւն վշտազգեաց ժողովրդեան հրամայեցաք համօրէն առաջնորդաց և փոխանորդաց մերոյ յեկեղեցիս Կիլիկիոյ պաշտօն հոգեհանգստեան կատարել և ի Հիւսնու-Մանսուր ընդ մերով նախագահութեամբ կատարեցաք նոյն կարգ պաշտաման:

Կոծ և կսկիծ անակնկալ մահուան ոչ միայն համակեցին զմիաբանութիւն Սրբոյ Աթոռոյն և զժողովուրդն վիճակաց Էջմիածնի, այլ զհամօրէն ուխտ եկեղեցւոյ, որ ի սփեռնս աշխարհի և ի Կիլիկիա, զի յօրմէ յայնմանէ մերոյս ընտրութեան ի կաթողիկոսութիւն իղձք մեր և տարօրանք որտի եղեն բանիւ և արդեամբ քարոզել զմիութիւն եկեղեցւոյ, դաւանութեան, ծիսից և համարին

ժողովրդեան, վասն որոյ որչափ Դուք, նոյնչափ և առաւել ևս մեք համակեցօք ի սուգ, զի Հայրն հանուրց, մեծ ջատագովն խաղաղութեան, միութեան և սիրոյ ոչ ևս է ի կեանս:

Ազաչեսցօք բոլորով սրախ զԱստուած, կենդանեաց և մեռելոց, զի պարգեւեցէ զարժանաւոր յաջորդ Նորին ի փառս և ի պատիւ Հայրապետութեան, ի շինութիւն և ի պայծառութիւն ս. եկեղեցւոյ և ի մխիթարութիւն համօրէն հոգեւորականութեան և ժողովրդեան ազգին մերոյ սիրելւոյ:

Մազթելով երկար կեանս Զեզ, բարեջան անդամօց Սինոդի և միաբանութեանդ,

Մնամ աղօթարար

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՒՂՈՍԻՈՍ ԿԻՒԿԻՈՅ.

Ի 27-ն Նոյեմբերի 1907 ամի

և ըստ տոմարիս ՌՅԾԷ

ի Հայրապետութեան Մերում Ն. ամի

յԱթոռ Կիւիկեան, ի Սին

թիւ 165.

Երուսաղեմի Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքն ևս Տ. Յարութիւն արքեպիսկոպոս մի թղթով յանուն Տ. Տեղաւալի ցաւակցութիւն է յայտնում Ն. Ամենապատուութեան և միաբանութեանս Ս. Հայրապետի մահուան առթիւ, յիշելով հանգուցեալ նախնայական հետ ունեցած իւր մտերմական բարեկամութիւնը: Ապա շնորհաւորում է Ն. Ամենապատուութեան տեղակալական պաշտօնը և բարեմաղթում կարողութիւն և զօրութիւն մաքուր խղճով և բարեք արդիւնաւորութեամբ կատարելու այն:

Կ. Պօլսոյ Պատրիարք Տ. Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան նոր տարուայ առթիւ հետեեալ հեռագիրն է ուղղել Տ. Տեղակալին յունուարի 5-ին.

Արքագան կաթողիկոսական Տեղապահին.

Շնորհաւորում ենք նոր տարին եւ Ս. ծնունդը, փառք եւ բարգաւաճում՝ քարեմաղթելով Ս. Աթոռին:

Պատրիարք Մաղաքիա.

Ն. Ամենապատուութիւնը հետեեալ հեռագրական պատասխանն ուղարկեց յունուարի 6-ին.

Կ. Պօլիս Պատրիարքին Հայոց Մաղաքիա.

Իմ եւ միաբանութեան կողմից հաճեցէք ընդունել փոխադարձ շնորհաւորութիւններ եւ շնորհակալութիւն:

Կաթողիկոսական տեղակալ Գեորգ Արքեպիսկոպոս.

Ս. Տեղակալը նոր տարուայ առթիւ հետեեալ հեռագրական շնորհաւորութիւնն ուղարկեց. Կովկասի Տ. Փոխարքային.

Ն. Պայծառափայլութեան Փոխարքային Կովկասու կոմս Իլարիոն Իւանովիչ Վարանցով-Դաւեկովին.

Պատիւ ունիմ միաբանութեան եւ իմ կողմից յարգոյաբար շնորհաւորելու Ձեր Պայծառափայլութեան նոր տարին: Թող պահէ Նախախնամութիւնը Ձեզ եւ Ձեր ընտանիքը կատարեալ առողջութեամբ շատ տարիներ:

Նոյն օրը ստացուեց հետեեալ պատասխանը.

Հոգւով շնորհակալ եմ Ձեր բարձր Սրբազնութիւնից եւ Էջմիածնի վանքի միաբանութիւնից իմ եւ ընտանիքիս մասին պահած բարի յիշողութեան համար: Ուղարկում եմ լաւագոյն քարեմաղթութիւններ, շնորհաւորում եմ նոր տարին՝ յանձնելով ինձ եւ ընտանեացս Ձեր աղօթքներին:

Կոմս Վարանցով-Դաւեկով.

Տ. Փոխարքայի ամուսինը՝ կոմսուհի Ելիզաւետա Անդրէեւնան էջմիա՝նում եղած ժամանակ 1906 թ. դեկտեմբերին, մատենադարանում տեսել էր իւր պապի (ժօրհօր)՝ նախկին փոխարքայ իշխան Միխայիլ Սիմիօնիչ Վարանցովի պատկերը թղթի վերայ, որ պահւում էր ներսէս Ե. Կաթուղիկոսի օրերից։ Կոմսուհին խոստանում է ուղարկել հանգուցեալ իշխանի իւզաներկ պատկերը. ի կատարումն այդ խոստման կոմսուհին դեկտ. 27-ին մի գրութեան հետ Տ. Տեղակալի անունով ուղարկել է այդ պատկերը շքեղ շրջանակով, նուէր Մ. Աթոռի թանգարանին. խոստանում է շուտով ուղարկել և իւր տատի պատկերը։ Նորին Սրբազնութիւնը շնորհակալութիւն յայտնեց նամակով կոմսուհուն այդ ուշադրութեան համար։

Մեր ընթերցողներին յայտնի է անցեալ թուականի հօկտ.—նոյեմբ. համարից, որ Զիբրալտարի Վիլիամ Կպիսկոպոսը այցելութեան էր եկել Մ. Աթոռ և բերել էր Անգլիքան եկեղեցու գլխաւորի՝ Կենտրբրիի արքեպիսկոպոսի թուղթը մատուցանելու հանգուցեալ Կաթուղիկոսին։ Այդ թուղթը մնացել էր անպատասխան Ս. Կաթուղիկոսի մահուան պատճառով։ Այժմ Տեղակալ Սրբազան Գէորգ արքեպիսկոպոսը մի գրութեամբ յայտնում է Կենտրբրիի արքեպիսկոպոսին Կաթուղիկոսի մահը և պատասխանի յապաղման պատճառը։ Ահա այդ պատասխանը։

Տեառն Տեառն Բանդալի Արքեպիսկոպոսի Կենտրբրիի Նախամեծարին Անգղիական եկեղեցւոյն ի Տեղակալէ ծայրագոյն պատրիարքի եւ Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց Քրիստոսաւանդ ողջոյն։

Սրբազան եղբայր ի Զրիստոս,

Զգիր ողջունի Զերոյ ի ձեռն գերապատիւ Եպիսկոպոսի Զիբրալտարի Տէր Վիլիամ Կոլլինս ընկալաւ Նորին

Սրբութիւնն Վեհափառ Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց բերկրութեամբ և մխիթարութեամբ սրտի մինչդեռ ի հիւանդագին վիճակի էր և չեղև հասու առնել զպատասխանին՝ ի խորին ծերութեան փոխեցաւ յառտեացս:

Նուառութեանս մերում՝ վիճակեցաւ յետ վախճանի ծերունազարդ Հայրապետին յանձն առնուլ զպաշտօն տեղակալութեան Նորին, ուստի և պատիւ մեծ համարիմ երկտողիւս յայտնել Սրբազնութեանդ Զերում զխորին շնորհակալիս վասն սրբանուէր ազօթից Զերոց և բարեացակամ զգացմանց առ առաքելական եկեղեցին Հայաստանեայց: Կցորդեմք և մեք զազօթս ջերմագինս վասն բարօրութեան և պայծառութեան Անդղիական եպիսկոսական եկեղեցւոյն:

Հաճեցարուք Տէր, ընդունել զխորին հաւատովս անձնուիրութեան մերոյ:

Եղբայր Զեր ի Քրիստոս

և խոնարհ ծառայ

ԳԼՈՐԳ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՈՒՐԵՆԵԱՆՏ

Տ. Կ.

Ի 14-ն Յունուարի 1908 ամի

Ի Ա. Եջմիածին:

Յունուարի 14-ին հանգուցեալ Կաթողիկոսի անուանակոչութեան օրը հոգեհանգիստ կատարուեց Մ. Տաճարում: Շահադիղի յիշատակին ևս հոգեհանգիստ կատարուեց նորա թաղման օրը:

Այս համարից սկսում ենք հրատարակել Տաճկահայոց մասին մի շարք հետաքրքրական յօդուածներ: Երկուս-

սարգ հեղինակը, որ մի քանի լուրջ գրքեր ունի գրած արդէն և յայտնի է հրապարակախօսութեան մէջ, մեր խնդրանօք ամփօփ նկարագրութիւններ է պատրաստել այն բոլոր կարեւոր խնդիրների մասին, որոնք նշանակութիւն ունին ազգային, եկեղեցական և քաղաքակրթական տեսակէտով: Ներկայ համարում տպուած յօդուածը կարող է նմուշ լինել, թէ որքան քաջ տեղեակ է նա իւր նկարագրած նիւթերին: Հետեւեալ տետրակում կտպենք «Տաճկահայոց դպրոցական խնդիրը կառավարութեան հետ»: Մեր ընթերցողների ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում այս յօդուածների վերայ, որովհետեւ մամուլն առ հասարակ հնարաւորութիւն չունի ճշգրտեամբ հետեւելու մեր Տաճկահայ եղբայրների կեանքին:

Ներկայ թուականին խմբագրութիւնս իւր անմիջական աշխատակիցների օգնութեամբ հնարաւորութիւն կունենայ ոչ միայն լիովին հետեւել մեր հոգեւոր-քաղաքակրթական կեանքին և քննութեան ենթարկել նորագրական, գիտական և հասարակական երևոյթները, այլ և յայտնել իւր իղձերն ու ցանկութիւնները Հայրապետական աթոռի, Ազգային եկեղեցու և նրանց հետ առնչուած թիւն ունեցող կենսական հարցերի մասին: Մեր նշանաբանը կլինի լրջութիւն, անաչառութիւն և անկեղծ վերաբերմունք դէպի մամուլի կոշումը: Յոյս ունինք, թէ կարող կլինինք գրական և բանասիրական գանձանակի մէջ ևս մեր լուսան ձգել:

«Արարատի» ներկայ համարը բաղկացած է 8 մամուլից՝ փոխանակ սովորական 6-ի:

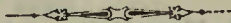
Ծննդեան տօներին ճեմարանի աշակերտները մի քանի ներկայացում տուին ժամանցի և վարժութեան համար. ներկայ էին միաբաններից ոմանք, ուսուցիչներն իրենց ընտանիքով և ժողովրդից բաւական բազմութիւն:

Յաւալի էր տեսներ, որ գիւղից թափուել էր բաւական խառը բազմութիւն, որոնք ոչ մի կարգի չէին կամենում ենթարկուել և իրենց այնպէս տգեղ էին պահում, որ վարչութիւնը ստիպուած էր մի երեկոյ յետաձգել ներկայացումը:

Յունուարի 29-ին Տ. Երուանդ վարդապետ մի դասախօսութիւն կարգաց ճեմարանում «Բարեխնական քաղաքակրթութեան և կրօնի ազդեցութիւնը Իսրայէլի վրայ» վերնագրով: Դասախօսութիւնը հետաքրքրական էր, աշակերտների և ուսանողների համար նորութիւն: Վարչութիւնը ծրագրել է մի շարք այդպիսի դասախօսութիւններ, որոնցով ուսուցիչները արտաքոյ սովորական դասերի իրենց սաներին պէտք է ծանօթացնեն դրական-գիտական շարժումների և երևոյթների հետ:

† Յունուարի 2-ին ծանր հիւանդութիւնից յետոյ վախճանուեց ճեմարանի IV դասարանի աշակերտ Մարտ. Ալթուներան—մե ընդունակ և պարկեշտ մանուկ, որ անդգուշութեամբ մըտել էր և ապա տիֆով հիւանդացել: Ամբողջ աշակերտութիւնը և ճեմարանը ողբում են իւրեանց ընկերոջ ու սանիկի անակնկալ մահը:

Պէտք է ի նկատի առնել, որ այս տարի տիֆը, ջրի անպետանութեան պատճառով, անպակաս էր ճեմարանում: Մինչօրս, սեպտեմբեր ամսից ի վեր, ճեմարանը տասն տիֆով հիւանդ է ունեցել:

ԳՐԱԿԱՆ—ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

Ե Ի

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆՈՐ ՏԱՐԻ

Եկաւ նոր ծարին ու բերեց իւր հետ
 Ե՛ւ ամբաւ հրճուանք, և՛ վիշտ ու անէտ:
 Քեզ խինդն է բաժին, մեծատուն, հրճուիր.
 Իսկ դե՛ւ, չքաւոր, ցաւի որդեգիր,
 Կարիքն—անբաժան ընկեր քո կենաց,
 Դռնակդ է բաղխում՝, դէ՛հ ել, դուռը բաց:
 Թող աղէտների մայրը չարախինդ
 Անյագ որկորով մտնէ քո խրճիթ
 Եւ արիւնարբու իւր ժանիքների
 Հաճոյքի համար նոր աւար փնտրի.
 Իսկ դու թէև մերկ՝ անվախ, անյողդողդ
 Կանգնիր նրա դէմ՝ հպարտ ու խրոխտ.
 Եւ նրա մոլի, վայրենի ցաւման
 Մի հեգնող ժպիտ՝ իբրև պատասխան . . .
 Եւ քո հեգնանքով՝ քան սուրը զօրեղ,
 Հաւատա՛, կընկճես թշնամուդ ահեղ . . .

Յարութիւն Պետրոսեան.

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Փ

Ռուսիոյ և Թուրքիոյ հայերը շատմէն լուր չունին իրարմէ, իսկապէս անհաղորդ են ատոնք իրարու ցաւերուն և ուրաքախոսութիւններուն: Լրագրութիւնը, որ ամէնէն աւելի հաղորդակցութեան կապ պիտի ըլլար հայ ազգի այս երկու գլխաւոր հատուածներուն մէջ, բոլորովին անպիտան դեր մը կը կատարէ: Վասն զի Ռուսահայոց լրագիրները Թուրքիա չեն մասեր. իսկ Տաճկահայոց լրագիրները ազգային նկարագիր չունին հիմայ, և տարակոյս չկայ, որ Թուրքիայէն դուրս հետաքրքրութիւն ալ չեն շարժեր ատոնք: Եւ ԱՐԱՐԱՏ, որ իւր Տաճկահայք բաժինով միջնորդի դեր մը կատարել կուզէ Ռուսաստանի հայերուն քով, շատ խեղճ աղբիւրէ մը կառնէ իր լուրերը, որոնք ոչ միայն չեն ներկայացներ Տաճկահայոց ազգային կեանքին այլ և այլ կողմերը, այլ նաեւ իբր լուր՝ մեծ մասամբ սխալ են ատոնք: Իրաց այս վիճակին մէջ, երբ ԱՐԱՐԱՏԻ Խմբագրութիւնը խնդրում է ինձ, որ Տաճկահայոց մասին լուրեր և տեղեկութիւններ տամ, օգտակար կը համարեմ ընդհանուր տեսութիւններով պատկերացնել մեր վիճակը քան թէ ճշմիւր լուրերու շարք մը չինել մեր կեանքէն, որոնք կենսական արժէք չունին, և իրական դադափար չեն տար անոր մասին:

Ա.

ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

Թուրքիոյ մէջ հայոց համար ազգային կեանք չկայ: Արդէն գրեթէ ազգ ալ չմնաց: Արտասահմաններու մէջ սարքուած յեղափոխական այլ և այլ ձեռնարկներ և անոնց գործադրութիւնը Թուրքիոյ մէջ, պատմական այնպիսի արատաւոր հանգրուաններ ստեղծեցին, որ մանաւանդ 10 — 12 տարիներէ ի վեր հայութիւնը կործանեցաւ: Յեղափոխական շարժումներու հետեանքով հայ ազգը մեծ մեծ կորուստներ ունեցաւ Թուրքիոյ մէջ և դեռ ունենաւ լուր վրայ է: Ամէնէն թանկագին և ամէնէն առաջին կո-

յուստը՝ հայու հացն է։ Ազգը աղքատացաւ բառին նիւթական և բարոյական իմաստով։ Եթէ երբեմն հայատանի հարստահարեալ գաւառները տառապանքի մէջ էին, հիմայ այդ կեանքը կը տառապեցնէ բոլոր հայութիւնը թուրքիոյ մէջ։ Սոսկալի անխոհեմութիւններու ուղիղ հետեանքն է այս։ Երկրորդ կորուստը՝ հայու հաւատարմութիւնն է. առեն մը Օսմանեան Կառավարութեան մէջ ամէնէն բարձր պաշտօնները հայու համար էին. կառավարութեան մէջ ամէնէն գթուարին և գաղտնի գործերը հայուն կը վստահուէին. հայը նոյնանիչ էր հաւատարմութեան հետ. հիմայ թուրքիոյ մէջ հայը կը նշանակէ անհաւատարիմ (խանին). նոյն իսկ ամէնէն աւելի յայտնի թուրքօթիւնները, ամէնէն անձնուէր ծառայողները քաջալերիչ համակրութիւն չեն վայելեր։ Երրորդ կորուստը՝ հայու վաճառականութիւնն է։ Կ. Պոլիս կը պանծար հայ վաճառականութեամբ. ամիրաներու ժամանակէն ի վեր Օսմ. Կառավարութեան դրամական ոյժը, իրերին վաճառականութիւնը առհասարակ Հայոց ձեռքն էր. հիմայ գերմանն ու հրեայն եկած են գրաւել հայոց տեղերն ու գիրքերը։ Այս վերջին քանի մը տարիներու մէջ գերմաններու կողմէ հաստատուած վաճառականներ և ուրիշ ձեռնարկներ՝ մեծ յեղափոխութիւն բերին թուրքիոյ տնտեսադիտական կեանքին մէջ և ասկից ամէնէն աւելի հայերը վնասուեցան և կը վնասուեն։ Գերման ձեռնարկութիւններուն արդիւնքը տարակոյս չկայ, որ նոյն իսկ քաղաքականօրէն թուրքիոյ համար ալ աղետաբեր պիտի ըլլայ ապագային. բայց այս իրողութիւնները չեն գիտեր ինչպէս կը գիտուն երկրի քաղաքագէտներու կողմէն։ Մեր տեսութիւններով կենսական խնդիրը հայ վաճառականութեան նուազումն ու նուազումն է, որ սոսկալի համեմատութիւններ առաւ այս վերջին տարիներ այն անսպասելի անանկութիւններով, որոնց յայտարարութիւնը իրարու ետեւէ կործանեց պատուաւոր տուներ և աղարտեց հաստատուն և հին համբաւներ։ Այս տարուան անանկութիւններու մէջ անշուշտ կ'սկսի Ամերիկան և Եւրոպան ցնցող

գրամական համատարած տազնապին ազդեցութիւնը. բայց թրբաճայ վաճառականութեան կրած վնասը ուղղակի հետեւանք է ազգային կեանքի կործանման: Վասն զի Օսմ. կառավարութիւնը այնպիսի միջոցներ գործադրեց ու կը գործադրէ գեռ հայոց տեղէ տեղ երթեկը գոռարացնելու համար, որոնց կարելի չէ յաղթել որ և է կերպով: Այսօր անտանելի մտահոգութիւն մըն է ո և է հայու համար տեղէ տեղ ճամբորդել. պաշտօնական ձևակերպութիւններու անհատնում, յուսահատեցուցիչ շարք մը կայ, զորո ի գլուխ հանելու համար ժամանակ, դրամ, սիրտ վատնելու է: Վաճառական մը, գործի տէր մարդ մը, որ այսպիսի պայմաններու մէջ ստիպուած է ճամբորդել, դիւրին է երևակայել առեւտրական գործերու վիճակը: Չորրորդ կորուստը՝ հայու հայրենիքն է: Կանոնաւոր, լուին հալածանք մը կայ վեց կուսակալութիւններու մէջ դտնուած հայոց դէմ: Ժողովուրդը այնքան կեղեքուած է, որ ստիպուած է թողալ իր տեղն ու տունը և գաղթել: Կառավարութիւնը թոյլ կուտայ գաղթելու, պայմանաւ որ գաղթողներ թողան իրենց հալատակութիւնը և ալ չվերագոռնան իրենց ծննդավայրերը: Պիթլիսէն, Վանէն, Էրզրումէն թշուառ գաղթականութիւններ կան: Կառավարութիւնը՝ Ռուսիայէն եկող իսլամ գաղթականներով կը լեցնէ հայոց տեղերը և գրաւել կուտայ անոնց ստացուածներն ու կալուածները: Նոյն իսկ կը լսենք թէ Ատանայի (Կիլիկիա) կառավարութեան մէջ իսլամ գաղթականներ կը զետեղուին՝ անշուշտ քաղաքական հեռատեսութիւններով:

Ահա Տաճկահայոց ազգային կեանքէն ամէնէն կարկառուն կողմերը: Տաճկահայք այս վիճակի հասան չնորհիւ այն յեղափոխական շարժումներու, որուն պատասխանատուն ժողովուրդը չէր և չէ: Յեղափոխականներ՝ Տաճկահայոց այս վիճակը չեն գիտեր կամ չեն զգար կամ չեն ուզեր գիտնալ. իսկ ժողովուրդը, որ այդ անհաշիւ և իր անմեղ անունով գործադրուած սխալներու հետեւանքէն կը տառապի, հիմայ կըզգայ թէ ի զո՛ւր շահագործուած է ինքը: Եւ անոնք որ ալ չուզեցին յայտնապէս շահագործ

ծուել, թէ մօտսիոյ և թէ թուրքիոյ մէջ, վրայ տուին իրենց կեանքը. Գարակէօզեաններ, Ժամհարեաններ, Ունճեաններ և Թաւշանճեաններ, զոհ գնացին յեղափոխական այնպիսի ուղղութեան մը, որուն վատ արդիւնքը դարձեալ ազգեց Տաճկահայոց ազգային կեանքի վրայ, և թուրք Կառավարութիւնը՝ թերևս արդարացում իսկ գտաւ իր ըրած ջարդերուն և կոտորածներուն համար: Եւ այսօր թուրքիոյ մէջ հայը՝ իր հացէն զատ ըանի վրայ խորհած չունի: Թուրք Կառավարութեան հայոց մասին բռնած քաղաքականութեան մէջ ուրացուած է հայու ազգային կեանքը, կեանք մը՝ որուն ոչ միայն ու է կերպով արտայայտութեան իրաւունքը, այլ նոյն իսկ ձեն ու եղանակը արգելուած է:

Բ.

ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՅ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Տաճկահայոց ազգային-եկեղեցական վարչական գործերը Պատրիարքարանի մէջ կեդրոնացած են: Իսկ վարչական գործերուն օրինադիրքը այն նշանաւոր Սահմանադրութիւնն է, որու անունն իսկ արգելուած է այսօր արտասանել կամ գրել հրապարակաւ: Հիմայ, եթէ հարկ ըլլայ, պատրիարքարանի օրէնք նորակերտ անունով կակնարկեն լրագիրներ հանգուցեալ Սահմանադրութիւն, որ իրապէս մեռած է, հակառակ սա իրողութեան, թէ պատրիարքարանը Ազգ. Կեդրոնական վարչութեան Ժողովներուն Կ. Պոլսի մէջ, ինչպէս Առաջնորդարաններ իրենց գաւառական վարչութեան Ժողովները, ամէնքն ալ իբր թէ Սահմանադրութեան կանոններուն և ոգւոյն համեմատ կազմուած: Թերևս գաւառներու Առաջնորդարաններ աւելի բարեբախտ են այս մասին քան Կ. Պոլսի Ազգ. Պատրիարքարանը, որու վարչական բոլոր ձեռնարկութիւններն ու գործառնութիւնները գրեթէ ամբողջական դատապարտուած են Օսմ. Կառավարութեան առջև, իսկ ազգային շրջա-

նակներու մէջ և իսկապէս ազգային տեսակէտով մեծ կարևորութիւն չունին ատոնք, և միայն ձեակերպութիւններու պայմանադրական շարք մը կը ներկայացնեն:

Սահմանադրութիւնը իր հաստատութեան ժամանակներէն իսկ կերպով մը անօգուտ և կերպով մըն ալ փնտաւար եղած էր՝ իր անյաջող գործադրութեամբ: Բայց յանուն Սահմանադրութեան և Սահմանադրութեան շուրջը այնքան աղմուկ, այնքան ժխտը հանեց Պոլսեցին իր կարգ մը փառասէր, չաղփաղփ (չառլաթան), անփորձ և նոյն իսկ տգէտ գործիչներով, որ Օսմ. Կառավարութիւնը ստիպեց Պատրիարքարանը, որ վերաքննէ Սահմանադրութիւնը, այսինքն կերպով մը ջնջէ զայն: Խորէն Պատրիարքի ատեն եղած վերաքննութեան ձեւերէն յետք մը չունեցան. Օրմանեան Մաղաքիա Պատրիարք՝ իր պաշտօնավարութեան սկիզբները շատ նեղուեցաւ վերաքննութեան գործին համար, քանի որ Կառավարութիւնը կը պահանջէր զայդ, բայց կրցաւ եթէ ոչ մոռցնել, գտնէ մխրել տալ վերաքննութեան խնդիրը: Սակայն Կառավարութիւնը ամուր իր քաղաքականութեան վրայ, չուզեց որ Սահմանադրութիւնը նոյն իսկ պարզ ձեակերպութեան մը համար գործադրուի Պատրիարքարանի շրջանակին մէջ: Երկու տարի առաջ վարչական ժողովներու վերակազմութիւնը Օրմանեան Պատրիարքի անուան տօնախմբութեան պատուակին տակ յաջողեցաւ (?) վերակազմութիւն մը, որ երբէք ազգային հանգամանք չունեցաւ:

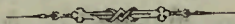
Իրաց այս վիճակին մէջ, ուր ամէն բան կայ Պատրիարքարանի մէջ, բայց իսկապէս բան չկայ, որ Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան ազգայնութիւնը շեշտէ: Միայն գործունեայ Պատրիարք մը կայ, որ 11 տարիներէ ի վեր կը վարէ այդ ամուլ պաշտօնը: Ազգին և Կառավարութեան առջև հաւասարապէս փափուկ դիրք մը ունի Օրմանեան և այդ փափուկ դիրքին վրայ է որ գործունեայ է: Պատրիարքը իր պատրիարքութեան առջին տարիներուն մէջ աւելի նեղուեցաւ. շատ վիշտ կրեց ներսէն և դուրսէն, բայց չկորսնցուց ինքզինքը: Կառավարութիւնը հասկցաւ

Թէ քաղաքագէտ Պատրիարք մը կայ իր առջի։ Ազգը համոզուեցաւ, որ պատրիարքին ազգային—անգործութիւնը արդիւնք է Կառավարութեան բռնած հայամերժ քաղաքականութեան և ոչ թէ Պատրիարքի չկամէութեան, թէ և Պատրիարքէն քիչ մը աւելի կորովի կամք ու պատգններ տարբեր կը խորհին։ Տաճկահայոց վարչական կեդրոնին անգործութիւնը տեսակ մը անդամալուծում՝ յառաջ բերած է։ Իրաց վիճակին վրայ ո և է դիտողութիւն, ո և է խորհրդածութիւն օգուտ չունի։ Մամուլը պաշտօնապէս լռութեան դատապարտուած է այս մասին։ Ժողովական որոշումներ, գաւառական թղթակցութիւններ, եկեղեցական և կրթական հանդէսներու ոչինչ նկարագրութիւններ, ծիծաղելի լսւոյնք և տեղեկութիւններ, Որբանոցի, Հիւանդանոցի խնդիրներ, նպատակաւոր շանթաւորներ և գեռ շարք մը լրագրական ցաւալի ոչնչութիւններու մէջ պէտք է թարթափիլ Տաճկահայոց վարչական գործունէութեան մասին բան մը գտնելու համար։

Եթէ Օրմանեանի պէս խելացի եպիսկոպոս մը չունենային Տաճկահայք Պատրիարքական Աթոռին վրայ, շատ տւելի խեղճ պիտի ըլլային։ Օրմանեանի Պատրիարքութիւնը նշանաւոր է ազգային կեանքի տեսակէտով։ Թաւ փուր վիճակներ օժտուեցան Տեղապահներով, պատրիարքական փոխանորդներով և Առաջնորդներով։ Դպրեվանքի վարդապետները, Օրմանեանի աշակերտներ, մեծ մեծ ծառայութիւններ մատուցին և օգնեցին Օրմանեանի։ Թէ և այս ծառայութիւնները անոնցմէ ոմանց վրայ շատ սուղի նստան։ Օրմանեանի շնորհիւ է որ թէ Կ. Պոլսի և թէ գաւառներու մէջ եկեղեցական, կրթական, բարեգործական հաստատութիւններ նորոգուեցան, նորէն շինուեցան, բարեկարգուեցան։ Եթէ տգէտ կամ պարտաւոր Պատրիարք մ' ունենային Տաճկահայք, կարելի չէր որ կառավարութեան հայամերժ քաղաքականութեան ներքեւ այնպիսի վիճակ մը ունենային, որ ուզենք չուզենք զոհացուցիչ պիտի ըսուի։ Բոլոր Ժողովներ, Խորհուրդներ, Յանձնաժողովներ պաշտօնական անուններ են. ամէն բան Օր-

մանեան Պատրիարքն է, որ ամէն գործէ կը հասկանայ, ամէն բանի կը հասնի, խոնջիլ, պարտասիլ չգիտէր: Կրթական գործի տուած ոյժը յատկապէս նշանակելի է: Մայրաքաղաքի վարժարաններուն բարգաւաճումը Օրմանեանի կրթասիրութեան արգիւնքն է. և անոր գլուխ գործոցը պիտի ըլլայ անշուշտ նոր Կրթական ծրագիրը, որուն պատրաստութեան ձեռնարկեց այս ամառ Ուսումնական խորհուրդի հետ: Հակառակ իւր հակառակորդներուն՝ Օրմանեան կարող Պատրիարքն է. իր կարողութիւնը անժըխտելի է և իր գործունէութիւնը յայտնի: Իր այս յատկութիւններուն շնորհիւն է, որ Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան կեդրոնը, Պատրիարքարանը կը պահէ իր կախարդանքը: Երբ Ազգին ձայնը խեղդուած է ազգային գործերու մէջ, երբ ժողովներ ազգին ձայնով չեն կազմուեր ժամանակին, երբ մամուլը լուռ է, երբ Սահմանադրութիւնը իր իրաւունքի և պարտքի սկզբունքով իբր բառ միայն մնացած է, երբ հայամերժ քաղաքականութեան մը ազդեցութեան տակ հայը կորուսած է իր դիրքը, իր դրամը, իր դարաւոր իրաւունքները և ներուած չէ իրեն խօսել իր ազգային շահերուն վրայ, երբ կըսեմ Տաճկահայը իրաց այս վիճակին մէջ չունին կռթնելու և է նեցուկ, տարակոյս չկայ, որ Օրմանեան Մաղաքիա Պատրիարքի նման իրապէս կարող եպիսկոպոսի պատրիարքութիւնը, իր կարելի եղած արգիւնաւորութեամբ, բարեք մը եղաւ Տաճկահայոց համար, և թերեւ Ռուսահայոց համար ուլ, որու ամէնէն նեղ կացութեան մէջ, այսինքն երբ Գօլիցինի ազգաւեր ծրագրին գործադրութեամբ գրաւուեցան Ռուսահայոց եկեղեցիներու կալուածներն ու ստացումները, Օրմանեան կորովի միջամտութիւն ըրաւ ուղղակի Չարին դիմելով, և ին՝

*
* *

ԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

II.

ՍԻՐՈՅ ԵՒ ՎԾՏԻ ԵՐԳԻՉԸ

(Սմբատ Շահագիգի մահուան առթիւ)

«Առանց լիաձեռն աղատութեան

Չկայ լիաձեռն և կեանք երջանիկ»:

Ս. Շահագիգ

I.

Մենք թաղում ենք . . . .

1907 թուականը մեր գրականութիւնը վերջացրեց յուղարկաւորութեամբ: Հեռու Մոսկուայում յանկարծա-
մահ՝ եղաւ 67 տարեկան հասակում, բայց դեռ բաւականին
առողջ և հոգւով դեռ երիտառարդ—Սմբատ Շահագիգը:

Մեռաւ «Ես լսեցի մի անոյշ ձայնի», «Ազնիւ ընկեր»ի
հեղինակը, մեռաւ «Լեռնի վշտի» երգիչը, վաստակաւոր
մանկավարժը, ազնիւ հայրենասէրը, լաւ մարդը:

Անշուշտ հազիւ մի հայ գրագէտ գտնուի, որ չիմա-
նայ կամ լսած չլինի նրա «Ես լսեցին» կամ «Ազնիւ ըն-
կերը»: Դր չեն երգել և կամ նոյն իսկ այժմ էլ չեն
երգում այդ երգերը: Աւելի քիչ մարդ ծանօթ է հան-
գուցեալի նշանաւոր երկի՝ «Լեռնի վշտի» հետ, որովհետեւ
մի անգամ հրատարակուած լինելով 1865 թուականին—
նա երկրորդ հրատարակութիւն չի ունեցել, օրինակները
սպառուել են և այս րոպէին մեր գրականութեան հազուա-
գիւտ գրքերից մէկն է դառել: Իր աշակերտների շրջանը
նոյնպէս սահմանափակ է, որովհետեւ նա ուսուցչութիւն է
արել միմիայն Լազարեան ճեմարանում, թէպէտ և այս
հաստատութեանը և մանուկ սերնդի կրթութեանը Շահա-
գիգը նուիրել է երեսուն երկար տարիներ:

Աւելի ևս նեղ էր նրա ծանօթների, մանաւանդ մօտ
ծանօթների, ընկեր բարեկամների շրջանը: Նա անկեղծ և
չիտակ մարդ էր և կարողանում էր մօտենալ և իրան մօ-

տեցնել միմիայն իր այն ծանօթներին, որոնց ազնուութեան վերայ նա լիովին վստահացած էր: Մոսկուայում նրա շրջանը կազմել են Ս. Նազարեան, Մ. Նալբանդեան և առհասարակ «Հիւսիսասիայի» բարեկամները: Յետոյ երբ այդ շրջանը անհետացաւ—նրան կարելի էր տեսնել ձեմարանից դուրս կամ ակմբանոցում, կամ ժաճարեանների ու Տէր Յակոբեանների ընտանիքներում: Իր աշակերտներից նա շատ քչերին էր մօտեցնում իրան. այդ «ընտրեալների» թւում գտնուում էին Յ. Յովհաննիսեանը, Մ. Բարխուդարեանը, Ս. Մամիկոնեանը:

Մի ժամանակ Ս. Շահազիզի մշտական այցելուներն էին բանաստեղծ Ա. Ծատուրեանը, Իւր. Վեսելովսկին և տողերիս գրողը: Եւ ահա այդ մտերմութիւնը, և ի հարկէ նրան աշակերտելս, ինձ իրաւունք է տալիս ասելու, որ Ս. Շահազիզը թէպէտ և բաւականին յամառ և անձնասէր, բայց վերին աստիճանի համակրելի, ազնիւ և շիտակ անձնաւորութիւն էր, և ամենայնիւ իրաւունք ունէր 1864 թ. ասելու՝

«Անդաւաճան, ջերմ սիրով
«Նո սիրել եմ իմ հայրենիք»

և տասնեակ տարիներ անցած կրկնելու՝

« . . . Բայց թող հայկական որդիքն իմանան
Որ իմ սուգս նոցա վեճակն է եղել.
Որ երբէք վախւում է զինուորի նման
Թշնամուս առջև վահան չեմ ձգել:
Ձեմ երկրպագել ես ոսկի հորթին
Եւ ոչ կուռքերին պաշտել օտարին.
Այլ միշտ հողեոր կարօտ ծարաւի
Տուել եմ արժանն ամեն մի մարդին:
Ձեմ տաշել դադաղ, և մատաղ կեանքի
Կանաչ ծառի պէս ծաղկել են յոյսեր:
Սրսկել եմ դրանց ջրով կենդանի
Որ գալոյց ազգին լինին պիտանի»:

II.

Սիրոյ եւ վշտի երգիչ անուանեցի ես Ս. Շահազիզին.
Եւ ճիշդ՝ ուր որ սէր է—այնտեղ և վիշտն է անպակաս.

և ուր է վարդը առանց փշերի... Ծով վշտի աղբիւրը միթէ սէրը չէ՞. հարկաւոր է սիրել—տանջուելու համար. սիրելուց է, որ մենք կարեկցում ենք ուրիշին:

Հանդուցեալի բոլոր բանաստեղծութիւնների մէջ կարմիր թելերով անցնում են այդ երկու՝ զգայուն սրտին յատուկ—զգացմունքները: Սիրոյ երգերով է սկսում նա իր բանաստեղծական ուղին. սիրոյ գեղեցիկ մեղեդիներ է հնչեցնում նրա քնարը 60-ական թուականներին. սիրոյ բուռն զգացմունքով Փառնասից է իջնում նա և 1891 թուին իր «Անգին դոհար» սիրաբուզիւ բանաստեղծութիւնով:

Եւ միևնոյն ժամանակ որքան վիշտ, որքան արցունք այդ սիրոյ բաժակի մէջ: Այո, սիրոյ բոլոր արտայայտութիւնները և ելեէջները նրան ծանօթ են և տեղ են գտնում նրա քնարի լարերի վերայ: Եթէ նա գիտէ անձնուրաց և անհուն սիրով կապուել սիրած էակի հետ, աւելի ևս ջերմ և վեհ զգացմունք է նրա օրդիական սէրը դէպի մայրը. բաւական է, որ նա գրել է

«Ես լսեցի մի անոյշ ձայն»-ը:

Բայց ոչ պակաս նա ընդունակ է հրապուրուել և բնութեան գեղեցկութեամբ ու նրա հրաշագեղ գրկում իր վշտերի անդորրութիւնը գտնել: Նուրբ ճաշակի տէր, միշտ զգայուն դէպի ամեն տեսակ գեղեցկութիւն՝ նա չի կարող անտարբեր լինել դէպի ամենավեհ և վսեմ գեղեցկութիւնը—բնութիւնը, և բնութեան նկարագիրները նրա գրութեան ներում միշտ դունաւոր, միշտ ոգիացած են դուրս եկել:

Բայց ով որ ընդունակ էր լսել

«... խոր հառաչանք

Եւ վիշտ հոգու, և գանգատ.

Եւ լաց, և սուգ, և ողաչանք»

նա չէր կարող անտարբեր գտնուել դէպի այդ արցունքների աղբիւր—ժողովուրդը, ազգը. իր սեփական անձնական վիշտը նա ձուլում է իր եղբայրակիցների դառն տանջանքների ու հեկեկանքների հետ ու դառնում է «Լևոնի վշտի» անմահանալի երգիչը:

III.

«Լեւոնի հոգին, որ այնքան ցաւով
Ստում է հանդիստ, նման է կեանքին
Հարողատ աղբի, որ լի բաժակով
Ճաշակում է թոյն դադաղի կողքին»:

Հեղինակի այս բնորոշումին աւելացնենք Մ. Նալբանդեանցի արտասանած խօսքերը՝ «Լեւոնի վիշտը—և իմ վիշտն է»։ Իսկ թէ Նալբանդեանը որ չափով էր տոնջւում աղբի ցաւերով—այդ մենք լաւ գիտենք։ Ս. Շահազիզը—նրա ընկերը և գաղափարակիցը—գալիս է հաստատելու և ասում է նրա մասին.

«Սրտիդ կսկիծը—կսկիծ է աղբին»:

60-ական թուականների լաւագոյն հայերի վիշտն է, որ պաշարել է Լեւոնին և աղբային ճակատագրի ողբասաց և մարգարէ դարձրել:

Բայրընի և Պուշկինի աղբեցութեան տակ հայ բանաստեղծը ընտրում է պոէմայի ձևը և չորս երգերի մէջ պատկերացնում է հայրենիքի դրութիւնը՝ գեղեցիկ բնութիւն—տգէտ և աղքատ բնակիչներով, փռուաւոր անցեալ և ներկայումս ստրկական կեանք:

Լեւոնը Չայլո Հարոլդի նման թախիծը սրտին ճանապարհորդում է հայրենի վայրերում և ինքը անձամբ տկանատես է լինում հայի խղճութեան և տգիտութեան, ժողովրդի անմիաբանութեան, հարուստների անհոգութեան, վարժապետների անպէտքութեան, աղքատիրութեան պակասութեան: Հայը թմրած է, կարծես անկենդան դիակ լինի Լեւոնի առաջին տարածւած: Լեւոնը մերթ լաց է լինում տեսնելով այս ախտը, յուսահատեցուցիչ պատկերը, մերթ շանթեր է արձակում աղբի ներքին և արտաքին թշնամիների դէմ: Նա գիմում է հասարակութեան բոլոր խւերի ներկայացուցիչներին և ոգևորւած ճառերով աղբային դորձունէութեան գեղեցիկ ծրագիր է արծարծում: «Հիւսիսափայլի բոլոր գաղափարները յանձին Լեւոնի գտնում են համոզուած մի փաստաբան և տաղանդաւոր ժողովրդականացնող»:

Նա խօսում է այնպիսի մի վեհ աղգասիրական ոգևոլ
լցուած, այնպիսի անկեղծութեամբ, որ իր ձայնը լսելի
է դարձնում ամբողջ ազգին, եւ երբ մի րոպէ սկսում է
տատանուել, թէ իր ծրագրած կուլտուրական գործու-
նէութիւնը գուցէ չհասնի իր նպատակին, նա ռազմական
փոշեր է հնչում և մեր յուսահատ հայ Լէօպարտին պատ-
րաստութիւն է ցոյց տալիս արիւնհանգ կռուի ասպարէզ
նետուելու՝

Եւ միթէ ոչ ոք քո զաւակներից
Փայլատակելու չէ՞ սուսերը ձեռին,
Փոթորեկ, հրդեհ վերաւոր կուրծքից
Անվախ թափելով սոսխի դնդին:

Պատկառելի կին, մայր մեր նետահար,

Այբիութեան մէջ անպատիւ եղած.

Աչքերում արեւն, մազերն անյարգար . . .

Ապատկաղո՞ծ է, այնքոյժ խոցոտուած:

Մի վեր կաց, կանգնիր աշխարհ Հայաստան.

Մի թափ տուր ուժով, թող ձեզքուն կապանք.

Ահա քեզ արիւն իմ ցուխական,

Թող ցոյցն դառնայ փրկութեան հոսանք:

Բայց ոչ կուլտուրական գործունէութեան կողմ և ոչ էլ
յեղափոխական կռուի հրաւերը կարող չեն կեանքի մէջ
խակոյն և իսկ արձագանք գտնել: Հարկաւոր են երկար ու
ձիգ տարիներ, հարկաւոր են այդ գաղափարներով կրթ-
թուած սերունդներ: Այդ տարիները եկան և անցան. հին
սերունդներին փոխարինեցին նորերը, որոնց ճանապարհը
հարթուած էր արդէն և գործունէութեան ծրագիրը
կազմուած:

Այդ նոր, մատաղ սերնդի վերայ էր հանգուցեալի
բոլոր յոյսը. նրան էր նա գիմում և 60-ական թուա-
կաններին, նրան էր դիմում նա և վերջին տարիների
հրապարակախօսութիւնների ու բանաստեղծութիւնների
մէջ: Երիտասարդութիւնը փորձեց իր ուժերը Լիոնի ցոյց
տուած թէ առաջին և թէ երկրորդ ասպարէզների վե-
րայ, բայց թէ ազգը ինչ շահեց—այդ ուրիշ հարց է:

Բանաստեղծը ինքը ականատես էր, ինչպէս՝

... Գարնանային ծաղկազարդ դաշտեր
Փոխուեցին կարմիր, կապույտ ծիրանի.
Կարմիր լիոխուեցին ծովի ալիքներ,
Դաշտախիլ դարձաւ այգին հայրենի ...

Մռայլ է և տխուր նոր սերնդի եղիչների քնարը:

Ս. Շահազիզի աշակերտ և շարունակողը մեր գրա-
կանութեան մէջ Յ. Յովհաննիսեանը յուսախար լալիս է՝

Սև մութ պատեց աշխարհին,
Սար ու ձոր դառան արին,
Մեզ վայ բերեց այս տարին ...

Իսկ Ա. Մատուրեանը ստիպուած է հառաչել ու ողբալ՝

Դառն է մեր կեանքը, տխուր մեր օրեր
Մեզ կաշկանդել է բռնութեան շղթան ...

Թոյլ ուժերի կուլտուրական գործունէութիւնը, մի կաթիլ
ջրի նման ովկիանոսի մէջ, կորչում է մեր ծով դարձած
կարիքների մէջ: Առաջուայ նման տիրում է վհատեցուցիչ
խաւար և հայ պանդխտի բերնից նոյն ողբն է լսում՝

Սիրտս նման է էն լիւծ աներ
Կոտրեր դերաններ, խախտեր է սըներ.
Բռն պիտի գնեն մէջ վայրի հաւքեր ...

Վառ յոյսերով և ոսկի երազներով ոգևորուած իդէալիստի
համար իր կեանքի վերջալուսին տեսնել այս տխուր պատ-
կերը—ճհ դառն էր, շատ դառն: Բայց լաւատես Բանաս-
տեղծը վհատել չգիտէր և, զոպելով իր անհուն վիշտը,
սիրտ է տալիս մեզ մարգարէական խօսքերով՝

Փայլեց արևելք նոր արշալուստով,
Անհետ չքացաւ և ժանդ հնութեան.
Նորոգման ոգին, կեանք աւետելով,
Արիւնից կըռեց պսակ յաղթական.
Նահատակները լիւուեցին գետնին.
Գետինը կակղեց նոր սերմի համար,
Նոր գործը մնաց մեր նոր սերնդին.
Եւ այսուհետև առաջ անդադար:

Ահա լուսածին և մանուկն եկաւ
Գեղեցիկ, որպէս ազատ ինքն Աստուած,
Արարիչ բազկով շինել սկսաւ
Ազգապահութեան հրաշալի շինուած:

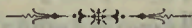
ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ

Ս. ՅԱՆՆԻՍԻԱՆ *)

Արդեօք երևի էր ոսկի մանկութեան,
Արդեօք ցնորք էր յուզուած ուզեղի,—
Հայի վեհ հոգին ես տեսայ կենդան,
Հայ միտքը ծաղկած զերթ կոկոն վարդի.
Ինչպէս կարկաչուն մի առուակ կայտառ,
Ինչպէս զանգակի արծաթի հնչիւն,
Լսեցի անուշ մայրենի բարբառ,
Տեսայ վառ զեղմունք, ոգևորութիւն . . .

Եւ նորից հոգումս յարութիւն առաւ
Նոր, կրկին գեղով երգը պոյետի,
Եւ շարժուած սրտիս լարերին հասաւ
Թաթաղուն նուագն անզոյգ քնարի:
Եւ ես մկրտուած նոր մարդ նոր հոգով,
Մանուկ հրճուանքով գոչեցի ազատ.
Էկեցցես, հիւ քերթող, քո թովիչ երգով,
Կեցցես յուրտեան, լեզու հարազատ:

Յ. ՅԱՆՆԻՍԻԱՆ.

*) Կարգացուած է 1887 թուին ի պատիւ հանգուցեալ Բա-
նաստեղծի իւր 25-ամեայ յորելեանի առթիւ պատրաստուած մի
ընկերական հացկերոյթի ժամանակ Մոսկուայում:

ԻՐԱՒՈՒՆՔ ԵՒ ԿՐԾՆ

Ինչպէս յայտնի է, իրաւունքը միակ գործոնն է, որ կարգաւորում է հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները. դա միակ գործոնն է, որ մարդկային հանրակեցութեան մէջ ծագող թէ անհատական և թէ խմբակցական շահերի բաղխումը մեղմացնում է և իր նորմերով որոշ սահմանների է բաժանում, որոշ շրջանակների մէջ է դնում այդ շահերի փոխադարձ յարաբերութիւնները: Սակայն մարդկային զարգացման առաջին աստիճաններում հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների կարգաւորող նորմերը կրել են միանգամայն այլ բնաւորութիւն: Աստուածային կամքի դաղափարը, շնորհիւ աստուածաբետական հզօր տիրապետութեանը, եղել է միակ գործոնը, որ իր անյաղթելի ազդեցութիւնը տարածել է մարդու ամբողջ աշխարհայեացքի, նրա բոլոր կենսական կողմերի վրայ: Հասարակական կեանքի կարգաւորութիւնը հիմնւում էր կրօնով, ուր աստուածային կամքը համարւում էր իրաւունքի, օրէնքների միակ աղբիւրը. մի կամք, որը ժողովրդի հաւատի համաձայն արտայայտւում էր կամ անմիջապէս և կամ հոգևոր դասի ներկայացուցիչների միջոցաւ: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս ամբողջ երբայական իրաւունքը տոգորւած է ահեղ ու անողոք Եհովայի ոգով. Եհովայի, որի անունից էին խօսում մարգարէները և որի անունից էին սրանք օրէնքներ սահմանում Իսրայէլ ժողովրդի համար: Մովսէս մարգարէի տասը պատգամները, հրէական իրաւունքի այդ հիմնական օրէնքները, Աստուածանից տրուած, Եհովայից բղխած էին համարւում Իսրայէլ ժողովրդի աշխարհայեացքի մէջ: Կանոնական իրաւունքը, հիմնուած լինելով քրիստոնէական սկզբունքների վրայ, իր զարգացման սկզբնական աստիճաններում, տակաւին այն ժամանակները, երբ քրիստոնէական համայնքները չէին հետապնդում քաղաքական իդէալներ, երբ եկեղեցիները չէին ընկած

պետական—քաղաքական գերիշխանութեան պճրանքների
յետեւից, ահա այդ կանոնական իրաւունքը իրեն աղբււր
ունէր միայն առաքելների սահմանած կանոնները*։ Այդ
առաքելական կանոնները բղխում էին Քրիստոսի քարո-
զած մտքերից ու խրատներից, ուրեմն տողորուած էին
աստուածային—կրօնական ոգով։ Հասլա Ղաւրանը, մուսուլ-
մանների իրաւաբանական կարգերի ու նորմերի այդ ժո-
ղովածուն, որ կազմել է Մահմետը իր հաւատացեալների
համար, արդեօք նոյն աստուածային բնաւորութիւնը չի
կրում իր մէջ։ Մահմետական աշխարհը, որ մինչև օրս
այնպէս հաւատարիմ ու անյողգող հետևում է իր մեծ
մարգարէի սահմանած կանոններին ու օրէնքներին, չէ որ
այդ բոլորը համարում է Ալլահի կամք, հաւատում է իբրև
Ալլահից իր մեծ մարգարէի միջոցով ստացած կանոններ։

Նոյնն է հեթանոսական կրօնների աշարհայեացքնե-
րում։ Ամբողջ հին հնդկական իրաւունքն արծարծուել է
մի շարք կրօնական երգերում ու տաղերում, մարմնացել
է սրբազան գրքերի մէջ, որտեղ օրէնքներն ու իրաւաբա-
նական կանոնները ընդունուած էին իբրև աստուածային
սահմանած հրամաններ, աստուածային կամքի արտայայ-
տութիւններ։ Այդպէս են գոնէ Վիշնուի, Մանուի, Ապաս-
տամբայի, Իադնավալքիյայի և այլն օրէնքները, որոնք
Բուդդայի անձնաւորութեան էութիւնից են իբր թէ բըզ-
խում, նրա աստուածային գերագոյն իշխանութեան գա-
ղափարով են կարգաւորում մարդկային փոխադարձ յա-
րաբերութիւնները։ Իսկ Զրադաշտական կրօնի վարդապե-
տութեան բովից դուրս եկած Զէնդ—Ավեստան արդեօք իր
իրաւաբանական նորմերով չի ներկայացնում Որմզդի հզօր
կամքը, այն աստուածային սկզբունքը, որով ղեկավարուել
են հին պարսիկները իրենց առօրեայ սոցիալ—իրաւական
յարաբերութիւնների մէջ։ Նոյնն էր հին լատինական—

* Այդ կանոնները առաքելական ծագում չունին. ոմանք
մինչև Դ. և նոյն իսկ և. դար են իջեցնում նրանց ծագման
ժամանակը։

հռովմէական, հին հելլենական կեանքերում, ուր իրաւաբանական ու կրօնական աշխարհայեացքները միեւնոյն ազդելւրի արգասիքներ էին համարւում, միեւնոյն աստուածային սկզբունքի մարմնացումն էին ներկայացնում:

Կրօնի և իրաւունքի այդ անբաժանելի հասկացողութիւնը, հոմանիշ նշանակութեամբ ըմբռնումն իբրեւ աստուածային կամքի արտայայտութիւն մի բնորոշ, ընդհանրացած երևոյթ է մարդկային կուլտուրական պատմութեան մէջ: Մեզ շատ հեռուն կը տանէր, եթէ այստեղ փորձէինք մի առ մի թուել կամ աչքի ածել այն բոլոր բազմաթիւ փաստերը, որոնք ապացուցանում են զանազան ժողովուրդների մէջ գոյութիւն ունեցած աշխարհայեացքները կրօնի և իրաւունքի հոմանիշ նշանակութեան ու միատեսակ ըմբռնման մասին:

Ինքնըստինքեան տկնեւրն է, որ եթէ իրաւունքի այն նորմերը, որոնցով կարգաւորւում են հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները, աստուածային կամքից բղխում են ճանաչում և կրօնական գաղափարներով էին սրբադործւում, այն ժամանակ այդ տեսակ իրաւունքի միակ պաշտպանողն ու գործադրողը, այդ տեսակ իրաւաբանական նորմերի միակ տեսանելի, բէալ ստեղծագործողներն ու խմբագրողները կարող էին լինել միմիայն հոգևորականները, լինեն նրանք հեթանոսական, քրիստոնէական, լինեն նրանք մահմեդական կամ մուսլիսական կրօնների: Իրաւունքի զարգացման պատմութեան մէջ հանապազ նկատում ենք, թէ ինչպէս ամենուրեք հոգևոր գասի աղդեցութիւնը շեշտակի աչքի է ընկնում բոլոր իրաւական յարաբերութիւնների կարգաւորման միջոցով, որոշ գոյն և բնոյթ ներշնչում իրաւաբանական աշխարհայեացքների ամրապնդուելուն: Այդ աղդեցութիւնն իրականանում էր ոչ միայն տեսականօրէն, այլ և գործնականօրէն, թէև տարբեր և ուրոյն կերպով զանազան տեղերում:

Հին Հնդկաստանում քրմերը՝ բրահմանները հանդէս էին գալիս գաղափարական ատեաններում թաղա-

ւորներ իբրեւ անպայման ու անհրաժեշտ դատաւորակիցներ, այդ քրմերի դատարանները շատ անգամ փոխարինում էին թագաւորներին, որոնք ըստ հնդիկ իրաւունքի միակ իսկական դատաւորներն էին ճանաչուած։ Վաղեմի գերմանների մէջ քրմերը ղեկավարում էին ժողովրդական ժողովները, ուր օրէնքներ ու իրաւական կարգեր էին մշակուում։ Այդ քրմերը, որպէս վկայում է հռովմէական պատմագիր Տակիտոսը, օժտուած էին քրէական ու պատժական իրաւունքի լիազօրութիւններով։ Հին Գալլիայում քրմերը, որոնք կոչւում էին ղրուիտներ, ահագին իրաւունքի տէր էին։ Նրանք, Յուլիոս Կեսարի ասելով, ամենալայն չափերով կատարում էին դատաւորական պարտականութիւններ, իրենց դատաստանի իրաւասութեանը ենթարկելով բոլոր քաղաքացիական ու քրէական երևոյթները։ Նրանք սահմանում էին օրէնքներ, դատավճիռներ ու իրաւաբանական սրոշումներ յատուկ խորհրդաւոր ասացուածներով, որոնց ոյժ էին տալիս և սրբազնացնում՝ զանազան կրօնական ծէսերով ու ողջակէզներով։ Նաև հին Հռովմում քրմերին էր վերապահուած իրաւաբանական երևոյթների ու օրէնքների մեկնաբանութիւնը և բացատրութիւնը։ Պատմական փաստերի մէջ կարելի է նշմարել հետքեր, թէ քրմերը ինչ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել այստեղ իրաւունքի զարգացման վրայ։ Տակաւին Կիկերոնի ժամանակները նրանք կարծիքներ էին արտայայտում իրաւական հարցերի դէպքերում և գլխաւոր քրմապետին՝ — pontifex maximus-ին՝ համարում էին մարդկային ու աստուածային գործերի միջնորդ ու հաշտարար դատաւոր։

Փոքր Ասիայում բիւզանդական կայսրութեան հպատակ արեւելեան ժողովրդների մէջ, ուրեմն ի միջի այլոց նաև Հայաստանում, նախնի քրիստոնեաներից աւանդուել էր մի հին սովորութիւն՝ այն է իրենց վէճերը, իրաւական գործերը լուծելու համար դիմել ոչ թէ աշխարհական, այլ հոգևոր դատարաններին։ Եւ ահա բիւզանդական կայսրները մի շարք Novella-ներով այդ սովորութեանը

օրինական զօրութիւն են տալիս: Կոստանդին կայսրը արեւելքի բոլոր եպիսկոպոսներին առեց դատավարութեան ու դատաստանական իրաւասութեան լիազօր իրաւունքներ, այսպէս անուանած *audientia episcopalis* հիմնարկութեան հաստատութեամբ: *Episcopalis audientia*-յի գաղափարը կայանում էր նրանում, որ գատով, բողոքով իւրաքանչիւր կողմը իրաւունք ունէր հակառակորդ կողմին, նոյն իսկ վերջինիս կամքին հակառակ, դատաստանի քաշել եպիսկոպոսի առջև, որը այս դէպքում կատարում էր դատաւորի գեր: Այսպէս անուանած «Սիրմօնեղիական կօնստիտուցիաներ»ի առաջին գլխում այդ նիւթին վերաբերեալ հետեւեալն ենք կարդում. *Quiquunque litem habens—iudicium eligit sacrosanctae legis antistitis, illico etiam so alia pars refragatur, ad episcopum dirigatur* *).

Աւելի ևս հետաքրքրական է այն դերը, որ խաղացել է հոգևոր դասը արեւմտեան եւրոպայում միջին դարերում ընդհանրապէս իրաւունքի և մասնաւորապէս պատժական իրաւունքի զարգացման վերաբերմամբ: Այն հիմնական սկզբունքները, որոնք ծառայում էին հոգևոր պատժական իրաւունքին իբրև ելակէտ, կայանում էին նրանում, որ սճրագործութեան մէջ կարծում էին տեսնել մարդկային ներքին զգացողութեան տրտայալութիւնը, մարդու ներքին ընդթից բղխած մի մեղանշանք դէպի աստուածային օրինականութիւն: Իրաւունքն իր պատժական միջոցներով տիրապետող այդ սկզբունքների համաձայն պիտի մաքառէր մարդկային մեղսագործութեան բոլոր սաղմերի դէմ, պէտք է դուրս վանէր մարդու ներքին աշխարհից «չարութեան» արմատները և այնտեղ ընդհակառակն հաստատէր խաղաղութիւն, որպէս զի այդպիսով մարդու և Աստծու միջև իբր հաշտութիւն առաջանան: Այդ հիմունքները այնքան խորն էին արմատացել միջնադարեան իրաւագիտակցութեան մէջ, որ հո-

*) Haenel—Novellae Const. imperatorum Theodosii etc. p. 445—446.

գեղոր պատժական իրաւունքը դարերով շարունակ իշխում էր արեւմտեան բովանդակ իրաւունքի մէջ։ Եւ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս միջնադարեան Անգլիայում ու Ֆրանսիայում այդ հիմնական սկզբունքների ազդեցութեան ներքոյ եկեղեցական օրէնսդրութիւնը գրաւել էր հասարակական—պետական կեանքի բոլոր կողմերն և իր սահմանած նորմերով կարգաւորում էր քաղաքական իրաւական բոլոր երևոյթները։

Վերջապէս հայոց իրաւունքի պատմութեան մէջ նշմարում ենք նոյն փաստերը։ Բաւական է լոկ աչքի անցկացնել հայոց եկեղեցական ժողովների որոշումները, հայոց կանոնական իրաւունքի նորմերը, որպէս զի տեսնենք, թէ ինչ մեծ դեր էին խաղում հոգևորականները հայկական իրաւունքի զարգացման պատմութեան մէջ, թէ ինչ ոգի ու կնիք էին գրոշմել հայ ժողովրդի իրաւական յարաբերութիւնները կարգաւորող նորմերի վրայ։ Բաւական է լոկ շեշտել Մխիթար Գօշի Դատաստագրքի վրայ, ուր այնքան նախամեծար նշանակութիւն է տրւում այսպէս անուանած «հոգևոր» կամ «եկեղեցական» դատաստանին, Վերջինիս ենթակայ էին նախ՝ այն բոլոր գործերը, որոնք վերաբերում են եկեղեցուն—«զեկեղեցւոյ դատաստան եպիսկոպոս հոգասցէ», և ապա՝ այն բոլոր գործերը նոյն իսկ աշխարհական, եթէ այդ տեղերում չկան մարմնաւոր իշխանութեան ներկայացուցիչներ—«և ի տեղում, ուր ոչ իցեն թագաւոր կամ իշխանք, պարտ է յեպիսկոպոս տալ զայս յաւանդ, զի զամենայն դատաստանս հոգասցեն»^{*)}։ Բացի այդ՝ հայոց քաղաքական կեանքը, մանաւանդ միջին դարերում, երբ հայերը իսպառ զրկուել էին սեփական քաղաքական իշխանութիւնից, այնպէս էր կազմակերպուել, որ հոգևորականութիւնը միակ ներգործական ներկայացուցիչն հանդիսացաւ ժողովրդի իրաւաբանական յարաբերութիւնների կարգաւորման մէջ, միակ ղեկավար-

*) Դատաստանագրքը Մխիթ. Գօշի՝ հրատարակ. Վահան Ճ. վ. Բաւստամեանի. Էջմիածին։ Կախագուման, Ե. գլ. եր. 26։

ներն էին դատաստանական ու վարչական հիմնարկութիւններում։

Հոգեւորականութեան՝ կրօնական հիմնարկութիւնների այդ սպասաւորներին՝ այդ տեսակ ազդեցութիւնն իրաւունքի զարգացման վրայ միանգամայն բնական էր։

Հոգեւորականները սկզբներում ունէին աւելի լայն հասարակական գործունէութեան ասպարէզ և անհամեմատ աւելի մեծ քաղաքական դեր էին խաղում ժողովրդների պատմութեան ընթացքում քան ներկայումս։ Հոգեւոր գասի ներկայացուցիչները՝ լինէին նրանք նախնական քահանաները, քրմերը և այլն, վաղեմի ժամանակները յայտնի էին իբրև բժիշկներ, իրաւագէտներ, աստղագէտներ և ընդհանրապէս գիտուններ, որոնք իրենց պարտականութիւններն էին համարում զբաղուել ոչ միայն նրանով, թէ ինչպէս կարգաւորել մարդկանց յարաբերութիւնները դէպի աստուածութիւններն, դէպի կրօնական-բարոյական հիմնարկութիւնները, այլ և ուսումնասիրում, գիտակցում և ըմբռնում էին մարդկանց յարաբերութիւնները թէ դէպի մարդիկ և թէ դէպի շրջապատող բնութիւնը։

Վերոյիշեալ բոլոր փաստերը ապացուցանում են մի հետաքրքիր երևոյթ, որ իրաւունքի և կրօնի հասկացողութիւնները զարմանալի նմանութեամբ ամէն տեղ միացած, ձուլուած են եղել և կրկնում են գրեթէ բոլոր ժողովրդների մտաւոր-կուլտուրական զարգացման պատմութեան էջերում։ Ինչով բացատրել ժողովրդական աշխարհայեացքներում տիրապետող այդ երկու հասկացողութիւնների միատեսակութիւնն, հոմանիշ նշանակութիւն ունենալու պատճառները։ Անշուշտ ամենուրեք հիմքը միևնոյնն է լինելու, եթէ մենք պատահում ենք այդ տեսակ մի ընդհանուր երևոյթ, ընդհանրացած մի փաստ։ Այդ երևոյթի գոյացման ընդհանուր հիմքը պիտի որոնել օջախի եւ նախահայրերի պաշտամունքի մէջ, մի պաշտամունքի, որը նոյնպէս տիեզերական ընդհանրական բնաւորութիւն ունի գրեթէ բոլոր ժողովրդների կուլտուրական պատմու-

թեան մէջ: Երկար կանգ չենք առնում այստեղ նախահայրերի և օջախի պաշտամունքի նշանակութեան և հետագոտութեան վրայ, այլ բաւականանանք շեշտելու, թէ ինչ դեր էր կատարում այդ պաշտամունքի մէջ տան մեծը, գերդաստանի նահապետը*):

Ամբողջ նախնական կրօնը պարփակուած էր ընտանիքում. նրա օջախի շուրջը, տան մեծը, նահապետը միակ քուրմը, միակ հոգևոր պետն էր, որ վարում էր ընտանիքի բոլոր կրօնական արարողութիւններն ու ծէսերը, նախանձախնդիր էր ու անշեղ հսկում էր նախահայրերի կուլտն, օջախի պաշտամունքը, տստուածների երկրպագումն: Նահապետը, իբրև իր ընտանեկան կրօնի միակ կատարողն ու մեկնաբանողը, ինքը միմիայն իրաւունք ունէր իր նախահայրերի կրօնական վարդապետութիւնը, — նախահայրերի, որոնք նրա կրօնական աշխարհայեացքում արդէն տստուածացրած էին, — աւանդելու և ուսուցանելու իր անմիջական ժառանգին, որը յետագայում պիտի բռնէր նրա տեղը: Բայց և միևնոյն ժամանակ գերդաստանի նահապետը, որպէս ցոյց են տալիս գիտական հետազոտութիւններն, օժտուած էր իր ընտանիքի սահմաններում այնպիսի իրաւական գիրքով, իրաւաբանական հեղինակաւորութեամբ, որը նրան տալիս էր գերդաստանի միակ ներկայացուցչի նշանակութիւն բոլոր իրաւական-սոցիալական յարաբերութիւնների և հասարակական հանրակեցութեան մէջ: Նահապետի, տանուտէրի patria potestas-ը տարածւում էր գերդաստանի անդամների վերաբերմամբ ոչ միայն իր տան պատերի մէջ, այլ և այդ պատերից դուրս, պետական-հասարակական բովանդակ միջոցաւ: Նրա անձնաւորութեան մէջ միացած էին թէ դատաւորի և թէ օրէնսդրի, թէ զինուորական հրա-

*) Օջախի և նախահայրերի կուլտի մասին մանրամասն նորելն է ծանօթանալ Խ. Սամուէլեանի ընդարձակ յօդուածից՝ «Հայ ընտանեկան պաշտամունքը» — Ազգագրական հանդէս գիրք XII, XIII և XIV.

մանտարի և թէ խաղաղ գերդաստանի բացարձակ հրա-
մայողի բոլոր իրաւունքները ընտանեկան կազմի ամբող-
ջութեան վերաբերմամբ^{*)}։ Ուրեմն գերդաստանի նահա-
պետի իրաւական դրութիւնը բնորոշոււմ է նրանով, որ
նա միաժանակ համարուում է թէ հոգեւոր և թէ աշխար-
հիկ տէր ընտանիքի, իր սերնդի, այսինքն միաժամա-
նակ թէ քուրմ է, քահանայ է և թէ դատաւոր, օրէնսդիր
է իր գերդաստանի, սերնդի սահմաններում։

Այստեղ տրամաբանօրէն հետեւում է, որ նախնական
հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները կտրգա-
ւորուում էին այն իրաւաբանական նորմերով, որոնք գոյա-
նում, մշակուում էին նահապետական գերդաստանի աշ-
խարհայեացքներում, կում, կովում էին այն կրօնական
միջոցաւորում, որտեղ օջախի և նախահայրերի պաշտա-
մունքը դարձել էր գերդաստանի գոյութեան ու ծաղկման
հիմքը։ Ընտանեկան կազմակերպութիւնը, ընտանեկան
յարաբերութիւնները, լինելով իրաւաբանական իդէօլոգի-
այի սկզբնական հիմնաքարերը, դառնալով նախնական
իրաւունքի գոյացման ու զարգացման առաջին աստիճան-
ներից մէկը, ակներև է, որ ամբողջովին պիտի մարմնաց-
նէին, տոգորէին մշակուող իրաւաբանական նորմերի
ոգին այն կրօնական աշխարհայեացքով, որոնցով զեկա-
վարում էին գերդաստանական կազմակերպութիւններն
յանձին իրենց նահապետների ու իրենց տանուտէրերի,
եւ ապա, երբ յետագայում, այդ գերդաստանների,
սերնդական կազմակերպութիւնների միջից ծնունդ առան
և զարգացման պետական մարմիններ, պետական հիմնար-
կութիւններ, հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւն-
ները շարունակուում էին կարգաւորուել իրենց սկզբնական
քայլերում նոյն իրաւաբանական նորմերով, որոնք տակա-
ւին չէին թոթափել իրենց նախնի կրօնական-բարոյական
աշխարհայեացքը. իրաւունքն ու կրօնը, կամ աւելի լաւ

^{*)} Prof. Leist, Graeco-Italische Rechtsgeschichte, Երևո
121—126։

ասած իրաւունքն ու բարոյականութիւնը դեռ ևս կազմում էին մի հասկացողութիւն, մի ձուլուած գաղափար, ըմբռնում էին մի աշխարհայեցողութեամբ հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների կարգաւորման վերաբերեալ:

Սակայն սոցիալ-կուլտուրական կեանքի զարգացմամբ դարերով ապրող նախնի բարքերն ու սովորութիւնները հասարակական նոր ազդեակների շնորհիւ սկսում են դուրս գալ իրենց միակերպ գոյութիւնից և ենթարկւում են բաժանման պրօցեսին՝ դիֆերենցիացիօնի, մի հասկացողութիւնից տարրալուծւում են երկու և այլ բազմաթիւ ինքնուրոյն հասկացողութիւններ, գաղափարներ: Այսպիսով ժամանակի ընթացքում մարդկային միտքն ընդունակ եղաւ առանձին երեւոյթները տարրալուծելու իրենց բազկացուցիչ մասերի և զտելով, անջատելով առանձին հասկացողութիւնները, տալ նրանց ինքնուրոյն, անկախ գոյութիւն:

Մտաւոր զարգացման այդ պրօցեսսում իրաւունքի ու կրօնի, կամ բարոյականութեան հասկացողութիւնները միմեանցից տարրալուծուեցին ու անջատուեցին: Իրաւունքի և կրօնի այդ բաժանումն իրարից կատարւում էր շատ երկար ժամանակամիջոցում, մի ամբողջ պատմական շրջանում: Սակայն այդ երկու անջատուած ըմբռնումների միջև տակաւին մնում էր մի առնչութիւն, փոխադարձ մրցում, որոյ շնորհիւ իրաւունքը, թէև բաժանուել, անջատուել էր կրօնական հասկացողութիւնից, այնուամենայնիւ կրում էր որոշ դուալիստական ձև: Եւ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս հին հռովմէական և յունական իրաւունքները իրենց զարգացման ամբողջ պատմական շրջանում տողուլուած էին դուալիստական սկզբունքներով, այն է՝ պարփակւում էին մի կողմից՝ իրաւունքի մարդկային, քաղաքացիական և միւս կողմից՝ կրօնական, բարոյական տարրեր: Իրաւունքի այդ դուալիզմը շատ բնորոշ դրոշմուել է հին յոյների և հռովմէացիների գիւցաբանութեան մէջ, որտեղից նրա հետքերը շարունակել են պահպանուել ու

փոխանցուել, ներմուծուել են նաև նրանց հին օրէնսդրական պատմութեան մէջ: Հին հելլենական իրաւունքի պատմութեան մէջ այդ դուալիզմը արտայայտուում էր մի կողմից *մեսսոս*, *մէս* բառերով և *Թէմիտան*, իբրև ճշմարտութեան ու արտայայտութեան աստուածուհին. միւս կողմից՝ *Յէչո* ու *Նոսոս* բառերով—որ կընշանակէ աշխարհական օրէնք, իբրև մարդկային հասկացողութեան յառաջագրութիւններ: Նմանապէս հին հռովմայեցիների իրաւունքի մէջ յիշեալ դուալիզմը բնորոշուում էր երկու յայտնի խօսքերով՝ *fas* իբրև կրօնական, աստուածային օրէնք, և *ius*, իբրև աշխարհական, մարդկային իրաւունքի արտայայտութիւն: *Fas lex divina, ius lex humana est*—ասում էին հին հռովմէացիները:

Մինչդեռ մտաւոր զարգացման պրօցեսը զգալի կերպով առաջ է գնացել Արեմուտքում, ուր տակաւին հին պատմական ժամանակները գտնում ենք վերոյիշեալ դիֆերենցիացիօնի հետքերը, ինչպէս օրինակ հին Յունաստանում և Հռոմում, ընդհակառակն այլ պատկեր է ներկայացնում արեւելքի մտաւոր զարգացման պատմութիւնը: Այստեղ մարդկային մտածողութեան ու դիտողութեան սահմանները չկարողացան դուրս գալ իրենց անշարժութիւնից, և մենք նոյն իսկ մեր օրերում ակաւնատես ենք, թէ ինչպէս արեւելեան ժողովրդների մտաւոր զարգացումն տակաւին կախումն ունի կրօնական փիլիսոփայութեան գաղափարներից: Այստեղ զուր կըլինէր որոնել հասարակական մտքի ու մտածողութեան դիֆերենցիացիօնի նշոյլներ, ուրեմն և իրաւունքի ու կրօնի հասկացողութիւնների անջատումն:

Խ. Ա.

Ի Մ Տ Ե Ն Չ Ը

Երկնի աստղ կուգեմ լինել
Շող թեքելով կամարում,
Կեանքից հեռու թառած ապրել
Ծով լուսթեան աշխարհում:

Մի ժայռ դառնամ համր կըտրած,
Հեռու, անյայտ մի հովտում,
Կեանքի բոլոր խինդը կտրցրած,
Միշտ երազեմ լուռ, տրտում:

Կամ թունալից քամի դաժան,
Փչեմ շնչով մահաբեր,
Մարդիկ շնչեն ու մահանան,
Կեանքը մնայ որբ, անաէր:

Սիրտս մենակ կախուած մնայ
Տիեզերքի մէջտեղում,
Եւ տրոփի, օրօր կարգայ
Մեռելներին անդադրում:

Գառնիկ.

Ճեմարան, 1908 թ. 11 յունուարի.

Տեսնենք այս խնդիրը, որ վարժում ենք հայոց լեզուի վարժապետների համար անհետաքրքիր չի լինել, քանի որ հայերէնի քերականութիւնն ևս կայ մեր դպրոցներն ուսման ծրագրի մէջ:

Ի՞նչ է հոլով ատածը, — եթէ ոչ հոլովելի բառերի զանազան ձեւերը (Form), որ կադմուս են մեծ մասամբ հոլովական վերջաւորութիւններով: Այդ ձեւերը ցոյց են տալիս զանազան կախման յարաբերութիւններ՝ տեղի, ժամանակի, պատճառի եւն, որոնց իմաստով՝ անունն աւելանումը խօսքի մէջ կապւում են մի ուրիշ բառի հետ: Այդ հոլովների մասին սովորեցնել կը նշանակէ երկու բան սովորեցնել. նախ՝ թէ արուած բառը քանի տեսակ ձեւ կամ հոլով կարող է ունենալ և որոնք են այդ ձեւերը, և երկրորդ՝ թէ ամեն ձեւ կամ հոլով ինչպիսին և քանի տեսակ կախման յարաբերութիւն կարող է ցոյց տալ խօսքի կապակցութեան մէջ. ուրիշ խօսքով որոնք են այս կամ այն հոլովի գործածութիւնները. որովհետեւ ամեն հոլով միայն մի տեսակ յարաբերութիւն չի ցոյց տալիս, այլ մի քանի, երբեմն և շատ: Հոլովների ուսմունքն այս երկրորդ մասը, կամ ինչպէս սովորաբար ասում են, հոլովների կիրառութիւնը, մշտնութեւն է շարահիւսութեան (սինտաքսիս) մէջ և տեղ չէր կարող գտնել մի «ճարտական քերականութեան» մէջ, ինչպիսին է մերը: Մի երկու տեղ միայն մենք այդ մասին յիշատակութիւն ենք արել, և ներքեւում կը բացատրենք թէ այդ էլ ինչու համար: Մնում է ուրեմն միայն առաջինը:

Այսպէս ուրեմն մի ճարտական քերականութեամբ մայրենի լեզուի հոլովելը սովորեցնել կը նշանակէ միայն ուշադրութիւն դարձնել առաջին բոլոր ձեւերի, կամ ինչպէս սովորաբար ասում են, փոփոխութիւնների վրայ, որ կարող են ունենալ հոլովելի բառերը, որ աշխարհաբարում գոյական անունն ու դերանունն են. թէ չէ էլ ուրիշ ոչ մի խորհուրդ աւելաւոր տակ չունի երեխային կրկնել առաջին քաղաք, քաղաքի, քաղաքից, քաղաքով ևլն: Մեր «ճարտական քերականութեան» մէջ հետեւելով այս սկզբունքին՝ Գոյական անունն ուսման մէջ «Անուններ հոլովումը» վերնագրի տակ դրել ենք. «Անունները նայելով թէ խօսքի մէջ ինչպիսի պաշտօն ունին՝ զանազան ձեւերով փոփոխւում են: Օրինակ՝

Ես գնացի պարսեզ:

Պարսեզի դուռը բաց էր:

Ես դուրս եկայ պարսեզից:

Ես անցայ պարսեզով:

Պարսեզում շատ ծառեր կային:

Մի անուն հոլովել նշանակում է ասել այն բոլոր ձևերը կամ փոփոխութիւնները, որ կարող է ունենալ անունը:

Հոլովները հինգ են¹⁾, այսինքն ամեն անուն կարող է փոփոխել հինգ ձևով, որ կոչւում են՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական (եր. 33—34): Անուն հոլովներն ուրեմն մենք բացատրել ենք իբրև անուն ձևեր:

Արդ որ կողմը շուռ տանք, մեր անուններն ունին միայն հինգ ձև և ոչ աւելի: Մեր անունների առաջին ձևն է ուղղական հոլովը, որ իւր կոչումով այն չէ, ինչ որ ուրիշ լեզուների nominatif, именительный—անունական ատածը. այլ նոյն է ինչ որ casus recti, прямой падеж, որի տակ ուսուսաց քերականները հասկանում են именительный և звательный (—կոչական) հոլովները. դա անունն ուղիղ, անփոփոխ ձևն է. և ամեն անուն ուղիղ ձևով՝ ուղղական հոլովով է՝ բառի բուն նշանակումը թեամբ: Ապա մենք ունինք ուրիշ չորս ձևեր, որոնք թեք հոլով են (casus obliqui, косвенный падеж) և կազմւում են վերջաւորութիւններով՝ բացառականը՝ ից, գործիականը՝ ով, ներգոյականը՝ ում, և մի հոլով, որ՝ մի կողմ թողնելով սեռական կամ տրական կոչման հարցը, ունի եօթ տեսակ կազմութիւն: Եւ ուրիշ ոչ մի ձև չկայ անունների համար:

Եթէ մեր նպատակն է երեխային՝ հոլովելով զգալ տալ իւր խօսած լեզուի մէջ անունների և դերանունների ձևերը, ապա ուրեմն նա պիտի իմանայ, որ հայոց լեզուի մէջ գոյական անունները հինգ ձև, որ է հինգ հոլով ունին: Եւ այս պիտի շեշտուի նրան: Երեխայի համար հոլովում ատածը մութ ու անհասկանալի է մնում, նա գլխի չի ընկնում թէ հոլովել նշանակում է ձևերն ասել, երբ նրան տարբեր տարբեր անունների տակ կրկնել ենք տալիս նոյն ձևերը՝ ուղղական հաց, կոյսական հաց, հայցական հաց, սեռական հացի, տրական հացի,—և այսպէս բոլոր անունները: Միշտ միայն հինգ ձև ենք ասել տալիս նրան, որովհետեւ աւելին չկայ, բայց ութ անուն տակ: Ինչո՞ւ: Զեարանութեան մէջ միայն ձևի հետ պիտի գործ ունենայ աշակերտը և ձևերը կրկնելիս գործ պիտի ունենայ այդ ձևերը

1) Ուշադրութիւն պիտի դարձնել. որ անուն հոլովման մասին է ինդիքը. եւ ոչ թէ ընդհանրապէս հոլովման մասին: Այս դէպքում փոքր ինչ տարբեր ձևով կր խմբագրուէր այս հանդիսը. այն է «անուն» բառի կողքին պիտի աւելանային «եւ դերանուն» բառերը. եւ ապա թէ «հոլովները վեց են, այսինքն անուններն ու դերանունները կարող են փոխոխուել վեց ձևով, որ կոչւում են՝ ուղղական, սեռական, տրական» եւլն:

կիրառութեան հետ, որ, ինչպէս ասացինք, շարահերթութեան նիւթն է: Եւ ի՞նչ է աւելանում աշակերտին, երբ նա ձեւերը սովորելիս կրկնում է ուղղական՝ հաց, հայցական՝ հաց: Արդեօք սովորում է տարբերել հայցականն ուղղականից: Բնաւ ոչ: Եւ չի էլ կարող այդ լինել, քանի որ հայցական հոլով չունինք:

Հայցական հոլով

Կարող է լինել մի հոլով առանց իրեն յատուկ հոլովական ձևի: Եթէ գրաբարում ուղղական տունք, հայցական տունք է լինում, կայ ուրեմն և հայցական հոլով: Ռուսերէնում արական և չեզոք անունների հայցականը նման է ուղղականին կամ սեռականին, բայց կայ և իգական անունների և ածականների ահագին շարքը, որոնք հայցականի համար առանձին ձև ունին, — книга, кнѣгу: Նոյնպէս և գերմաներէնում արական անունն, ներս ու ածականներն ունին առանձին ձև հայցականի համար՝ den kleinen: Ո՞րն է մեր աշխարհաբարում հայցականի առանձին ձևը: Ինչքան էլ որոնէք, չէք գտնիլ: Մեր հայցական ասածը միտ նման է կամ ուղղականին, կամ տրականին: Այա ուրեմն էլ ի՞նչպէս կարող է մեր լեզուի մէջ առանձին հայցական հոլով գոյութիւն ունենալ: Այո այնպիսի՝ պարզ բան է, որ դարմանալի է թէ ինչպէս մեր քերականները մինչև այսօր աշխարհաբարի համար պահել են այդ հոլովը: Հարկաւ, շատ տարօրինակ է թւում նրանց, որ գրաբարի և օտար լեզուների քերականութիւններին վարժուած են, չտեսնել մեր քերականութեան մէջ հայցական հոլով: Բայց այդպէս է:

Նոյնպէս չկայ մեր լեզուի մէջ և կոչական հոլով. միևնոյն ուղղականը գործ է ածուում իբրև կոչական, երբ խօսքը մէկին է ուղղուում: Բայց անշուշտ կոչական հոլովի դուրս ձգելը խորթ չի թւում մեր վարժապետներին, — ուրիշներն արդէն այդ հոլովը մերժել են: Մեր հին քերականներն առհասարակ շատ առատաւէր են եղել հոլովների նկատմամբ՝ հայերէնում (գրաբարում) տասը, նոյն իսկ տասն և մէկ հոլով գնելով, որով հայոց լեզուն աշխարհի մէջ հոլովներով ամենից հարուստ լեզուն է համարուել: Դրանց դէմ իրաւամբ դրում է Ա. Բագրատունին. «մանք յօտարազգեաց ստեղծին, և ի մերոց անքննաբար առեալ ոմանց եղին այլ ևս չորս հոլովս, պատմական, պարական, ցեղոյական, կոչական: Բայց առաջին երեքն ի զոցանէ՝ չեն զատ հոլով, ոչ ըստ նշանակութեան և ոչ ըստ կազմութեան . . . . . իսկ զկոչականն թէպէտ յիշատակեն նախնիք ըստ

հարկի յունին ի քերականութեան Թրակացոյն՝ քայց զհոլովոն վեց ասելով՝ ընդ գործիականին առեալ յայտնապէս զբացառականն մեր, այնու իսկ ակնարկեն իմն ապախտ զկոչականն համարել ի մեզ՝ զի և չունի ինչ բնաւ ի մեզ փոփոխումն կողմութեան ըստ յունին, այլ նոյն ինքն ուղղականն է՝ կոչմամբ ասացեալ։ Ապա անհիմն է ամենեւին այդ ամենայն եկամուտ շինուած չորից հոլովիցդ, և աւելորդ ծանրաբեռնութիւն ուսանողաց, յայտմ հետէ մերժելի իսպառ յամենայն ուղղատես և անաչառ վարժապետաց և ի քերականաց¹⁾։ Աւրիշ տեղ էլ Բարբառողունին կոչականը համարում է ուղղական հոլովի մի գործածութիւնը միայն։

Բագրատունու այս պարզ հասկացողութիւնը, որով հոլով ըստ կաղմութեան և հոլովի գործածութիւն տարբերում են չունի Այտնեանը։ Սա դրաբարի համար 2) դնում է «գլխաւոր և երկրորդական հոլովներ»։ Նրա գլխաւոր հոլովներն եօթն են՝ ուղղական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական։ Իսկ երկրորդական հոլովներն երեք են՝ պատմական, պարտական և կոչական։ Այս երկրորդ կարգի մէջ անշուշտ պիտի մտնէր և ներգոյականը, քանի որ ինչպէս պէտք է կարծել, նա այս բաժանումն արած է այն նպատակով, որ ցոյց տրուի թէ այս երկրորդական կոչած հոլովներն իսկական հոլովներ չեն։ Այտնեանն աշխարհաբարի (արեւմտեան) քերականութեան մէջ 5) դնում է վեց հոլով՝ ուղղական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական։ Բայց յետոյ աւելացնում է և մի շարք «աննախդիր հոլովներ», «աննախդիր տրական», «աննախդիր ներգոյական», «աննախդիր բացառական», որոնք «Ուղղականի ձևով», կամ «տրականի ձևով» են, և ապա թէ «կայ կոչական ասուած հոլով մ'ալ, որ նոյնպէս ճիշտ ուղղականի կընմանի. և անուն մը կոչելով (կամ իրեն կանչելով) կանուանէ... կոչականն աննախդիր հոլով չէ. միայն թէ սորվողն աղէկ միտք առնելու է որ ուղղական չկարծէ»։ Այտնեանն ուրեմն աստանւում է հոլովական ձևի և կիրառութեան մէջ, մերթ ձեռք է կրքն հիմք վերցնում հոլովի, մերթ իկրառութիւնը։ Այս շիտթ գրութիւնը նա պարզում է Վ. Չալքեանին (գրաբարի) քերականութեան իր մշակած հրատարակ-

1) Ա. Բագրատունի. Քերական. ի պէսն Չարդացելոյ. Եր. 7.

2) Այտնեան. Քերականութիւն անխարճ. կամ արդի հայերէն լեզուի. Վիեննա 1867. Եր. 213 հմտ.

3) Նոյն. Եր. 4. 15.

կութեան մէջ մի ծանօթութիւն դնելով¹⁾։ «ծիշդ խօսելով՝ պատմական, պարսաւական, ներգոյական ու կոչական հոլովները զատ հոլովներ չեն, այլ պատմականը բացառականին վրայ, պարսաւականը գործիականին վրայ զ դնելով՝ կրճեանայ, և ներգոյականը տրականին վրայ ի դնելով. իսկ ուղղականէն յառաջ ո՛ր աւելցնելով (կամ նաեւ առանց ուրի հոչելով) կըլլայ կոչական»։

Կոչական հոլովին նոյն տեղն է տալիս և Պալատանեանը, որ հայերէնի (տրեւեբեան աշխարհ) հոլովները եօթն է դնում և ուղղական հոլովի մասին խօսելիս՝ միայն աւելացնում է. «Ուղղականի նման է կոչական ասած հոլովը, որ մի և նոյն հարցերն է պատասխանում (մի, ի՞նչ) և միայն նշանակութեամբ է զանազանւում նորանից. այսինքն եթէ ուղղականի ձեռով բառը նախադասութեան մէջ ոչ ենթակայ է և ոչ ստորոգեալ, կոչական բառ է»²⁾։ Պալատանեանը մոռանում է ուղղականի իբրեւ վերադեր գործածութիւնը՝ Վարդան զօրավարը, Վարդան զօրավարին, Վարդան զօրավարից ևլն, որոնց մէջ Վարդան ի հարկէ հայցական չէ, այլ ուղղական։

Նորագոյն քերականները, ինչպէս Սա. Մալխասեան, Չապէլ Է. Առատուր, և ուրիշներ կամ բոլորովին անտես են անում կոչական հոլովը չառնելով հոլովներէ մէջ, կամ պարզապէս կոչականն ուղղականի գործածութիւններէց մէկն են համարում. «Ուղղական հոլովը կը գործածուի... իբր կոչական»։³⁾

Այսպէս ուրեմն կոչական հոլովը յուճարէնի և լատիներէնի ազդեցութեամբ է մտած մեր քերականութիւններէ մէջ։ Որովհետեւ յուճարէնում կայ առանձին ձև, առանձին հոլով կոչական, ուտի և հայերէնում պիտի լինէր։ Բայց վերջապէս մեր քերականները տարբերելով հոլովի կազմութիւնը նրա նշանա-

1) Վրթ. Չալիխեան Քերականութիւն հայկ. լեզուի. աշխատասիրեալ ի Է. Ա. վ. Սյանեան. Վիեննա 1885. եր. 40։

2) Ս. Պալատանեան Քերակ. Մայրենի լեզուի. չորրորդ Տիպ. Տրոխիս. 1894. եր. 44 հտ.։

3) Չապէլ. Է. Առատուր. Դործն. Քեր. արդի աշխարհարարի. Կ. Պոլիս 1902. եր. 107. Այս քերականը սակայն որի համար մեծ է «Այնքանի հեղինակութիւնը», վերջինիս ազդեցութեամբ, մոռանալով որ մի երկու երես առաջ կոչականը իբրեւ ուղղականի գործածութիւններից մէկն է դրել, ինչպէս ենթական. ստորոգեալը. բացայայտիչն են, եր. 110. դրում է թէ «կոչականը յատուկ հոլով մըն է. որ ուղղականի եւ հայցականի (?) ձեւը ունի», իսկ եր. 88 դարձեալ կոչական չկայ՝ հոլովները վեց դնելով։

կութիւնից կամ կիրառութիւնից, տեսնում են, որ մենք իսկապէս զատ կոչական հոլով չունինք. այլ նոյն ինքն ուղղականն է՝ կոչմամբ առացեալ»։ Այս պատճառով կոչական հոլովը կամ կողմնակի կերպով է յիշում, կամ դուրս է ձգւում հոլովների շարքի միջից և կամ ուղղականի դործածութիւններից մէկը համարւում։ Սակայն հոլովի այս ըստ ձևի կամ կազմութեան ըմբռնումը, որ Բագրատունուց սկսւում է զրաբարի կոչականի համար և զրաբարից առանց դժուարութեան անցնում է աշխարհաբարին, չի անցնում և աշխարհաբարի միւս հոլովների վրայ, որ ձևով նոյն են։ Այսպէս Պալատանեանը կոչականը դուրս է ձգւում, բայց հայցականը պահում է, թէպէտև աւելացնում է, թէ «սովորական հոլովման մէջ հայցականը ուղղականի նման է և տրականը սեռականի նման»։ 1) Եւ նա իւր «Մայրենի լեզուի քերականութեան» մէջ (եր. 46) այդ մասին խօսելով գրում է. «Այս նոյնովերջ հոլովները միմեանցից որոշելու մի հնարք կայ— քննել թէ նոյնանից իւրաքանչիւրը ինչ չելու մի հնարք կայ— քննել թէ նոյնանից իւրաքանչիւրը ինչ պաշտօն է վարում և ինչ մտքով է նախադասութեան մէջ»։ Ուրեմն ձևի կամ կազմութեան կատարեալ նոյնացում է, տարբերութիւնը միայն շարահիւստական է։ Բայց Պալատանեանը եթէ հետևողական վարուէր, պէտք է այդ ասելուց յետոյ, ինչպէս և սեռական կամ տրական հոլովներից՝ մէկն ու մէկը, չառնէր հոլովները շարքի մէջ. քանի որ նա հոլով սահմանում է իբրև գոյական անունները վերջաւորութեան փոփոխութիւն (եր. 44), իսկ այդ՝ իբրև տարբեր հոլովներ դրածները «նոյնավերջ» են, կամ դրանց համար «միևնոյն վերջաւորութիւններն են գործածւում»։

Այսպէս ուրեմն աշխարհաբարում ինչպէս կոչական հոլով չկայ, նոյնպէս հայցական հոլով ըստ ձևի կամ կազմութեան չկայ։ Բայց կոչական չլինելու հետ հաշուում են մեր վարժապետները, իսկ հայցական չլինելը անհասկանալի է նրանց։

Հապա «ներգործական բայերի հայցական սեռի խնդիրը, միթէ դա հայցական հոլովով չի դրւում», կըբացադնանք գուցէ շատերը։ Այդպիսիներին այս կասենք, որ դրանք հոլով և հոլովի պաշտօն, հոլովական ձև և այդ ձևի շարահիւստական նշանակութիւն, շփոթում են իրար հետ,— մի բան որ որոշ կերպով պիտի տարբերել իրարուց։ «Ներգործական բայերի սեռի խնդիրը»

1) Ընդհ. տեսութիւն արեւելեան նոր դրաւոր լեզուի հայոց. Թիֆլիս. 1870. եր. 25.

գիրը» մեր աշխարհաբարի մէջ դրւում է կամ ուղղական կամ տրական հոլովով, հէնց այդ պատճառով հոլովներէ շարքի մէջ հայցականն իբրեւ առանձին հոլով դնողները ստիպուած են ասել թէ այս հոլովը նման է միշտ կամ ուղղականին կամ տրակա- նին: Շատ խորթ է հնչում լսել՝ ներգործական բայի սեռի խնդիր և ուղղական հոլով: Բայց այդ խորթութիւնը միայն ան- վարժութիւնից է առաջանում: Մենք սովորած ենք լսել թէ մի- այն ենթական և ստորոգեալն են դրւում ուղղական հոլովով, իսկ «սեռի խնդիրն» ու պարագայական խնդիրները դրւում են հայցական հոլովով: Այո՛, սովորած ենք, որովհետեւ մենք վար- ժուել ենք գրաբարի կամ օտար լեզուների քերականութիւննե- րին: Թէպէտեւ գրաբարում, պէտք է ասել, որոշ պարագայա- կան խնդիրներ երբեմն և ուղղական են դրւում:

Մի Փրանսիացու համար, օրինակ, շատ բնական է, որ են- թական և ներգործական բայերի սեռի խնդիրը դրւում են բառի մի և նոյն անփոփոխ ձևով, մի ձև, որ նոյն իսկ հոլով էլ չի կոչւում, *le loup mange l'agneau*, բայց մենք երբ ասում ենք՝ ջուր չկայ, — նա ջուր խմեց, — առաջին դէպքում ջուր ենթակայ է, ուրեմն և ուղղական հոլով պիտի լինի (գոնէ ասէինք ա- նուանական հոլով), իսկ երկրորդ դէպքում ջուր «սեռի խնդիր» է, ուրեմն և հայցական: Ինչո՞ւ, չէ՞ որ երկու դէպքում էլ այդ բառը ուղիղ ձևով, այսինքն ուղղական է բառի բուն իմաստով, և ջուր ձևն իբրեւ ուղղական և հայցական տարբերում ենք ոչ թէ ձևով, այլ շարահիւստական արժէքով: Փրանսերէնի քերակա- նութիւնների մէջ միչեւ անգամ հոլով բառն էլ չէք դանիլ, — և Փրանսերէնն իրօք չունի հոլովում. — բայց չէ՞ որ նոյն հիմունքով կարելի էր գնել ուղղական = *nominatif*, հայցական և կոչական հոլովներ և մի և նոյն բառը մի և նոյն ձևով՝ նայելով պաշտօնին ուղղական անուանել կամ հայցական ու կոչական հոլով: *Le loup mange l'agneau* խօսքի մէջ ուրեմն *le loup* կարող էր ասուել ուղղական է, որովհետեւ ենթակայ է. իսկ *l'agneau* հայցական հո- լով, որովհետեւ «սեռի խնդիր» է: Բայց Փրանսիացին այդ չէ ա- նում: *: Նա տարբերում է բառի ձև և շարահիւստական արժէք:

*) Օտարների. օրինակ՝ գերմանացու համար յօրինուած Փրանսե- րէնի ու անգլերէնի քերականութիւնների մէջ դրւում են հոլովներ՝ ուղ- ղական, սեռական, տրական եւ հայցական (որովհետեւ այս հոլովները կան գերմաներէնում), ասելով թէ հայցականը նման է ուղղականին եւ թէ սեռականն ու տրականը կազմում են *à* եւ *de*. Նախդիրներով. Բայց այս միայն դործական նշանակութիւն ունի. գերմանացի աշակերտն այդ

Նա բնաւ ուշադրութիւն չի դարձնում, որ իւր հին ֆրանսի-
ւէնը ունեցել է իրիւր հոլով, ուղղական՝ ենթակայի համար և
հայցական՝ «սեռի խնդրի» համար: Նրա արդի լեզուի մէջ այդ-
երկու ձևից մէկն է մնում և այդ մի ձևը տեղին նայելով՝ և
ենթակայ է, և «սեռի խնդիր», և պարագայական խնդիր, և
կոչական, — և այս խորթ չէ նրա համար: Իսկ մենք, մենք այդ
տանել չենք կարող. մենք պիտի տանք՝ ուղղական՝ աշակերտ,
կոչական՝ աշակերտ, հայցական աշակերտ: Մեզ համար հարկա-
ւոր է հայցական հոլովը, որովհետև մեր հին լեզուն և ուրիշ-
ներն ունին այդպիսի հոլով: Մենք պիտի տանք՝ ենթական ուղ-
ղական է, սեռի խնդիրը և պարագայական խնդիրները՝ հայցա-
կան ևս:

Անսովոր է հնչում, երբ տանք «սեռի խնդիրն» և պարա-
գայական խնդիրները նոյնպէս ուղղական (բուն իմաստով և
ոչ անուանական) են զրոււմ: Բայց անսովորին կարելի է
վարժուել: Մենք սովոր ենք, օրինակ, լսել որ ստորագեալի
յարաբերութիւնն արտայայտում է ուղղական հոլովով, կամ
որ մի և նոյն է՝ ստորագեալը զրոււմ է ուղղական հոլովով.
ինչպէս՝ նա իմ աշակերտն էր: Շատ տարօրինակ կը հնչ-
չէր, եթէ ասէինք թէ ստորագեալի անունը որոշ դէպ-
քերում զրոււմ է գործիական հոլովով: Բայց ռուսի համար
այդ բնաւ խորթ և տարօրինակ չէ, քանի որ նա տալիս է՝
онъ былъ моимъ ученикомъ: Բացի այդ, յայտնի է՝ ռուսերէնի
մէջ սեռի խնդիրը որոշ դէպքերում և որոշ բայերի հետ զրու-
ւում է սեռական հոլովով փոխանակ հայցականին՝ подай мнѣ
бумаги и чернилъ. Не стану подробно описывать вамъ ос-
тальнаго путешествія. Отъ тебя я службы требую. Եւ
ռուսն այդ սեռականները հայցական չի անուանում, որովհետև
սեռի խնդիր են, և ոչ էլ գործիականներն՝ ուղղական, որովհե-
տև ստորագեալ են: Եւ եթէ այս բնական ենք դառնում, ինչո՞ւ
նոյնպէս բնական չպիտի լինի այն, որ «սեռի խնդիրը» մեր
արեւելեան աշխարհաբարում զրուի ուղղական կամ տրական
հոլովով: Ի հարկէ ռուսի համար խորթ և սխալ է ասել я имѣю
одна книга կամ я видѣлъ ему, ինչպէս հայն է ասում. Բայց
նոյնչափ և հայի համար խորթ և սխալ է ասել՝ նա իմ աշա-
կերտով էր, փոխանակ՝ իմ աշակերտն էր, կամ տուր ինձ
թղթի և թանաքի. ես ձեզ չեմ նկարագրել մնացած ճանա-

ձեւով հեշտ է իւրացնում. ֆրանսերէն լեզուն: Բայց նա միանգամայն սո-
վորում է, որ ֆրանսերէնում իսկապէս չկայ հոլովում:

պարհորդութեան. համա՛նք քեզնից ծառայութեան եմ պահանջում, — փոխանակ ասելու Տուր ինձ թուղթ ու թանաք. ես չեմ նկատողիլ մնացած ճանապարհորդութիւնը. ես քեզնից ծառայութիւն եմ պահանջում: Ամեն լեզու իւր միջոցներն ունի ստեղծած շարահիւսական հապակցութիւն ասած բերելու և զանազան յարաբերութիւններ արտայայտելու համար. լեզուներն մէջ նոյն շարահիւսական յարաբերութիւնները կան, բայց դրանց արտայայտութեան հղանակները յաճախ նոյն չեն. ուստի և տմեն լեզուի մէջ նոյն հոլովը, դիցուք դործիականը հայերէնի և ռուսերէնի մէջ, կատարելապէս իրար հաւասար չեն իրենց պաշտօնով: Ռուսերէնի դործիականը տեսանք, որ ստորագրել է դառնում, մի դործածութիւն, որ չունի հայերէնը. բայց հայերէնի դործիականն էլ իւր՝ աարբեր իմաստներով դործածութիւններն ունի, որ չունի ռուսերէնը. օրինակ՝ ինչ որ մենք ասում ենք՝ անտառով անցնել, և նմանները, ռուսն ասում է՝ идти через лес: Այսպէս և գերմաներէնում շատ սծականներ և բայերի խնդիրներ, ինչպէս և պարագայական խնդիրներ, դուռում են սեռական հոլովով: Բայց հայերէնում այդպիսի բան չկայ: Նոյնպէս մեր բացառական և դործիական հոլովների իմաստը բոլորովին ուրիշ միջոցներով է արտայայտում գերմաներէնը, որ չունի այդ հոլովները: Ռուսերէնն ունի предложный — նախդրական հոլով, որ չունի հայերէնը:

Ոչ միայն ասորբեր լեզուներ այս զանազանութիւնն ունին, այլև մի և նոյն լեզուի մէջ հին և նոր լեզուն, միաժամանակ տարբղ բարբառները յաճախ այս և սրա նման բաներով տարբերում են միմեանցից: Նրանք նոյն իմաստներն ու յարաբերութիւնները ասորբեր ձևերով են արտայայտում: Գրաւորը չունի ներգոյական հոլով, մեր աշխարհաբարն ունի: Թերթեցէք արևմտեան աշխարհաբարի քերականութիւնները և կը տեսնէք, որ այնտեղ էլ ներգոյական հոլով չկայ, և չկոյ ոչ թէ՛ նրա համար, որ մեր ներգոյականի իմաստը որեւէ ձևով չի արտայայտում գրաւորում կամ արևմտեան աշխարհաբարում, այլ նրա համար, որ այդ իմաստն արտայայտելու համար ասանձին ձև չկայ: Արևմտեան աշխարհաբարում, ինչպէս մեզնում ևս, այդ իմաստն արտայայտում է յաճախ մեզ լատով, բայց և յաճախ ուղղական, սովորական ձևով ասենք, հայցական հոլովով է ասում. ինչ որ մենք ասում ենք, օրինակ, նա բաղախում է բնակչւում, նրանք ասում են՝ նա բաղախ կը բնակի և շատ նմաններ: Իսկ եթէ քերականութիւնները դնում են հայցական հոլով

գրելով՝ ուղղական քաղաք, հոյակապ քաղաք, պէտք է աւելացնէին և ներգոյական քաղաք: Բայց չեն աւելացնում ինչո՞ւ,—միայն նրա համար որ ներգոյականի ձև չկայ: Այլ բաւականանում են միայն շարահիւսութեան մէջ բացատրելով—(օրինակ Զ. Հ. Սաստուրի քերականութեան մէջ) թէ հայցական հոլովի գործածութիւնները մէկն է և ներգոյականի իմաստով գործածուելը. «Երբ տեղի մը մէջ դադարում կը ցուցնէ, և կը պատասխանէ ո՞ր հարցման. ես տունը կը կենամ: Ափրիկէի տնտեսները զարհուրելի գաղաններ կան» և ինչ:

Հոլովական ձև, ուրեմն, և այս կամ այն հոլովի ցոյց տուած յարաբերութիւն, բոլորովին տարբեր ըստ են. եթէ այս վերջինը նկատի ունենայինք և միևնոյն ձևը տարբեր հոլովներ դնէինք, այն ժամանակ լեզուն, և ոչ միայն մեր լեզուն, շատ ու շատ հոլովներ կուենար, և ոչ թէ մի քանի: Հոլովը ձևի վրայ է հիմնուած. չկայ առանձին ձև, չկայ և առանձին հոլով: Մենք չունինք հայցականի համար առանձին ձև, չունինք ուրեմն և զբաւարի հայցական հոլովը: Դրա պաշտօնը որոշ դէպքերում ուղղականն է իւր վրայ առել, որոշ դէպքերում արտահանը: Իսկ այդ դէպքերը որոշելը շարահիւսութեան գործ է:

Մի և նոյն հոլովը, կրկնում ենք, կարող է գործածուել զանազան շարահիւսական (սինտաքսիսական) յարաբերութիւններ ցոյց տալու համար. բայց այդ պատճառով մի հոլովը, մի ձևը, չի դադարում մի և նոյն հոլովը մնալուց և չի դառնում երկու, երեք և աւելի հոլովներ. ինչպէս օրինակ յունարէնում չկայ մեր և լատիներէնի բացառական հոլովի համապատասխան հոլով. մեր այս հոլովի պաշտօնը կատարում են այդ լեզուի մէջ սեռական կամ տրական հոլովները. բայց մի թէ որա համար յունարէնում դնում են մի առանձին հոլով՝ բացառական և ասում թէ այդ հոլովը նման է սեռականին կամ տրականին, թէ՞ միայն սեռական ու տրական հոլով են դնում և ապա շարահիւսութեան մէջ բացատրում թէ սեռականն այս ու այս իմաստներով է գործածւում, տրականն՝ այս ու այս, և թէ այս երկու հոլովն ունին ի միջի այլոց և լատիներէնի բացառական հոլովի պաշտօնը: Եւ ինչո՞ւ պիտի մենք ուրեմն հայցական հոլով դնենք և ասենք նման է ուղղականին կամ տրականին և ոչ թէ շարահիւսութեան մէջ բացատրենք, թէ մեր ուղղականն և տրականը գործ են ածւում նաև ուրիշ լեզուներին և մեր զբաւարի հայցական հոլովի իմաստն արտայայտելու համար:

Եւ վերջապէս ստուգաբանօրէն ևս մեր աշխահաբարի

հայցական հոլով ասածը համապատասխան չէ գրաբարի հայցական հոլովին. տրականի նման հայցականը պարզապէս տրական է, իսկ ուղղականի նման հայցականը գրաբարի ուղղական հոլովն է և ոչ թէ հայցական: Այս շատ պարզ երևում է անեղական բառերի մէջ. Թագաւոր ոմն արար հարսանիս որդւոյ իւրում—հարսանիք արեց: Զայն ամենայն չարիս ետես թագաւորն — չարիք տեսաւ: Ժողովեաց զգօրս իւր—իւր զօրք ժողովեց: Եւ այսպէս բոլորը: Կը նշանակէ ներգործական բայերի սեռի խնդիր ասածը, որ գրաբարում հայցական հոլովով է դրում, աշխարհաբարում շուռ է եկել ուղղական հոլովի, որովհետեւ աշխարհաբարի հարսանիք, չարիք, զօրք ձևերը գրաբարում հայցական չեն, այլ ուղղական: Ուրեմն մեր հայցական «սեռի խնդիր» ասածը ստուգաբանօրէն ուղղական հոլով է: Նոյնպէս ուղղական հոլով են ստուգաբանօրէն, և ոչ հայցական, նաեւ պարագայական խնդիրները: Պալատանեանը դրում է. «հայցական հոլով պահանջում են շարժում ցոյց տուող բառերը իբրեւ պատասխան ուր հարցման»: Եւ ապա աւելացնում է. «Այս հայցականը համապատասխանում է գրոց նախդրիւ արականին. երբ ի տուն»: Գրաբարի նախդրիւ տրական ասածը ի նախդրով հայցական է. և հէնց այդ է պատճառը, որ այդ խնդիրները Պալատանեանը դնում է ոչ իբրեւ ուղղական, այլ հայցական: Սակայն՝ «եկայք ի հարսանիս—Հարսանիք եկէք»: Գնաց ի Միջագետս, ի Սիւնիս—Միջագետք, Սիւնիք: Եմուտ ի դժոխս—դժոխք մտաւ: Եմուտ յաչս նորա—աչք մտաւ և շատ նմանների մէջ աշխարհաբարի հարսանիք, Միջագետք, Սիւնիք, դժոխք, աչք ձևերը գրաբարում ի հարկէ նախդրիւ տրական—ի նախդրով հայցական չեն, այլ ուղղական: Այսպէս և Ժամանակի տեղութեան, չափի ու քանակի, որակի կամ ձևի հայցական ասածներն աշխարհաբարում շուռ են եկել ուղղականի, ինչպէս՝ եղև սով գերիս ամս—երեք տարի: Գնաց ընդ նմա գերիս միոնս—երեք միոն ևչն: Այս ձևերից մի քանիսը գրաբարում արդէն երբեմն ուղղական են դրում, և գրաբարի հայցական հոլովի տեղ ուղղականի անցնելու սկիզբը ի հարկէ շատ հին է:

Այս ձևերը հայցական անուանողները կաշկանդուած են գրաբարի քերականութեամբ: Այտնեանը, տեսանք, ստեղծում է «աննախդիր հոլովներն» մի դրութիւն. «Աննախդիր կը կոչենք այն հոլովներն՝ որ գրաբարի նախդիրը թողուցած են: Ասոնց մեծ մասը, առանց նախդրի ըլլալնուն, ոմանք ճիշդ ուղղականի կը նմանին և չեն ուղղական. ոմանք ալ տրականի և տրական չեն: Արդ՝ 1. Աննախդիր է հայցական հոլովը և ուղղականի

ձեռով՝ քանի որ զ գիրքը չսունի.— Սա գիրքը կարգաւ» (—գգիրս): «Աննախդիր տրական. ուղղականի ձեռով.— բռնաւ որի ձեռք ինկայ» (—ի ձեռս): «Աննախդիր ներգոյական, ուղղականի ձեռով.— Եղբայրս Յունաստան մնաց» (—ի Յունաստան): «Աննախդիր ներգոյական, արականի ձեռով.— Ասեցին չհասաւ» (—ի ժամանակին): Ինչքան էլ մեծ է եղել Այանեանի աղբեցութիւնը, Պալատանեանին էլ մեծ է եղել Այանեանի աղբեցութիւնից: Նա Այանեանի «արականի ձեռով աննախդիր ներգոյականը», որովհետեւ դրաբարում տրական է ի նախդրով, դրել է աշխարհաբարում իբրեւ տրական հոլով, ինչպէս որ է իսկապէս. իսկ Այանեանի «ուղղականի ձեռով աննախդիր հայցական, աննախդիր տրական, աննախդիր ներգոյական» հոլովները, որովհետեւ դրաբարում հայցական կամ նախդրիւ տրական են, աշխարհաբարում դրել է իբրեւ հայցական¹⁾: Այսպէս վարում է և Զ. Լ. Առատուը: Բայց այդ հայցական ասած հոլովներն «ուղղականի ձեռով» են միշտ և, ինչպէս տեսանք, թէպէտ դործածութեամբ և իմաստով համապատասխան են (ոչ միշտ) դրաբարի հայցականին կամ նախդրիւ հայցականին (—նախդրիւ տրականին), ձեռով սակայն համապատասխան են դրաբարի ուղղականին: Անշուշտ կարելի է դրաբարի, մասամբ և օտար լեզուների քերականութեան ուսման գիւրութեան համար ուղղականի այդ դործածութիւններն աշխարհաբարի քերականութեան մէջ դնել իբրեւ հայցական. բայց կարծում ենք աշխարհաբարի քերականութիւնը մեր աշխարհաբարի համար լինի և ոչ դրաբարի կամ օտար լեզուների: Եւ վերջապէս ի՞նչ օգուտ այդ հայցական հոլովից:

Դպրոցական Կանոնադրութեան և Ծրագրի նախագործը կազմողները ռուսաց լեզուի ծրագրի մէջ, եր. 74, անշուշտ փորձից օգտուելով ծանոթութիւն են դնում. «Ցանկալի է, որ երեխաները որքան կարելի է շուտ սովորեն հայերէնի մէջ զանազանեւ տրականը հայցականից, որովհետեւ այդ հոլովների շփոթելը հայերէնի մէջ մեծ խոչընդոտ է հանդիսանում ռուսերէն կանոնաւոր խօսելու համար»: Ռուսերէնի վարժապետներն ի հարկէ շատ անգամ են լսել հայ աշակերտների բերանից այսպիսի խօսքեր՝ я вижу и вижу ему: Բայց աշակերտներն ինչպէս շուտ

1) Պալատանեանն այնքան սիրահար է հայցականի, որ հայցական հոլովով խնդիրների մէջ է դնում եւ այսպիսիները. «Մենք Հայկի անունով կոչում ենք հայ».— «Սաղն աւելի մեծ է քան բաղը», որ պարզապէս սխալ են:

սովորեն զանազանել տրականը հայցականից», կամ աւելի ճիշտ, ինչպէս շուտ սովորեն իմանալ թէ ո՞րն է հայերէնում հայցական հոլովը,—այս չեն առում ծրագիր կազմողները: Եւ ինչո՞ւ չեն շուտ սովորում: Ա՛յ՛ որ փոքր հասակից արդէն նրանք կըրկնում են ուղղական՝ մարդ, հայցական մարդ. կամ տրական մարդուն, հայցական մարդուն: Արդեօք աւելորդ աշխատանք չեն անում այդ կրկնութիւններով, եթէ վերջիվերջոյ այդ կերպով չեն կարողանում և չեն էլ կարող զանազանել հայցականը տրականից, և ոչ էլ ուղղականից: Ինչո՞ւ փոքրահասակ աշակերտն անգամ շատ շուտով վարժւում է զանազանել բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները, իսկ նոյն աշակերտը, աւելի մեծ հասակում անգամ, շարունակ շփոթում է հայցական և տրական, կամ հայցական և ուղղական, կամ սեռական և տրական հոլովները: Շատ հասկանալի է թէ ինչո՞ւ: Բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կան մեր լեզուի մէջ, դրանք ունին իրենց յատուկ ձևերը flexion ը՝ ից, ով, ում վերջաւորութիւններով. իսկ հայցական հոլով ասածը միշտ նման է կամ ուղղականին կամ տրականին: Իսկ սեռականն ու տրականը նման են իրար: Որպէս զի աշակերտը սովորի հայցական հոլովը, ինչպէս և սեռական ու տրական հոլովները տարբերել, նա ոչ թէ հոլովել պիտի սովորի, այլ հոլովների՝ խօսքի մէջ կատարած պաշտօնը: Իո՞նէ այս է առում մեր առաջին քերական Պալատանեանը: Իսկ հոլով և հոլովի պաշտօն կամ հոլովի արտայայտած յարաբերութիւն, տեսանք, դրանք բոլորովին տարբեր բան են:

Փոքրահասակ աշակերտն էլ շուտ սովորում է հոլովել, բայց հոլովների շարահիւսութիւնը, բառերի՝ հոլովներով կապակցութեան յարաբերութիւնը, այդ ըմբռնելը փոքրների գործ չէ: Իսկ պահանջում է քիչ ու շատ հասուն տարիք: Որովհետեւ ուղղականը հայցականից տարբերելու համար աշակերտը պէտք է իմանայ նախ թէ հայցական է այն ուղղականի ձևով անունը, որ ոչ ենթակայ է, ոչ ստորոգեալ, ոչ վերագիր, ոչ կոչական. և ապա դարձեալ ուղղականը և «տրականը հայցականից զանազանելու» համար նա պիտի ըմբռնի բայերի սեռը. նա պիտի զանազանի անցողական (transitif) և անանցողական (intransitif) բայերը: Իսկ դրա համար նա պիտի ջոկի բայերի առարկայական և պարագայական խնդիրները և ապա պիտի հասկանայ, որ առարկայական խնդիրների մէջ կայ մէկը, որ կրող առարկայ է, իւր վրայ կրում է ենթակայի գործողութիւնը: Իսկ կրող առարկան ըմբռնելու համար, պէտք է կարողա-

նայ անցողական բայով ասած խօսքը անանցողական ձևի վերածել—*Խեղճ մարդուն զուր տեղը տանջեցին*,—*խեղճ մարդը զուր տեղը տանջուեց*,—*նրան տուն վերադարձաւ*,—*պատր քանդեցին*,—*պատր քանդուեց*,—*որպէս զի կարողանայ տեսնել թէ ինչպէս այդ կրող առարկայ ցոյց տուող խնդիրը շուռ տուած ձևով միշտ դառնում է ենթակայ։* Եւ ապա նոր, այս բոլոր բարդ վարժութիւնները անելուց յետոյ, աշակերտը պիտի սովորի «զանազանել հայցականը տրականից» կամ ուղղականից։ Նա նոր պիտի գլխի ընկնի, որ հէնց այդ ենթակայի փոխուող խնդիրն է, որ մենք հայցական հոլով ենք ասում, որ միշտ նման է ուղղականին կամ տրականին, և թէ այդ խնդիրն է որ ռուսերէնում գրում է *видительный* հոլովով։ Բայց ի՞նչ աներեւոյթ և անտեսանելի հոլով է այդ հայցականը, որ այսպիսի դժուարութիւններով պիտի երևան գայ։

Եւ երբ հայցական հոլովը տրականից և ուղղականից տարբերելու համար այդ ամենը սովորեցնում ենք, արդեօք հոլովէլ ենք սովորեցնում, թէ՞ շարահիւստութիւն։ Այն արդեօք ուրիշ միջոց «տրականը հայցականից զտնազանելու» համար, բացի այսպէս շարահիւստութեանը դիմելուց։ Պաշտօնականի հետ մենք ևս ուրիշը չգիտենք։ Ուստի այս նպատակի համար, ռուսերէնի վարժապետների այս պահանջին բաւականութիւն տալու համար հէնց, մենք մեր «Տարրական քերականութեան» մէջ մտցրել ենք այդ վարժութիւնները «Բայերի սեռը և ուղիղ խնդիր» վերնագրի տակ։ Եթէ կը հասկանան աշակերտները, թող այդ գլուխը «սրբան կարելի է շուտ սովորեն տրականը հայցականից զտնազանելու» համար՝ որովհետեւ, կրկնում ենք, մինչև այս չհասկանայ աշակերտը, մինչև նա դիտակցօրէն չըմբռնի հոլովների շարահիւստական արժէքը, ինչքան էլ նա սերտի ուղղական մարդ, հայց. մարդ, կամ տրական նրան, հայց. նրան, միշտ էլ կասի՝ *я видѣлъ ему*, քանի որ հայերէնում՝ ես տեսայ նրան է ասում և ոչ թէ տեսայ զնա։ Եւ նոյն իսկ Զ. դասարանցիների գրաբար գրածների մէջ անգամ պատահել է մեզ կարդալ ես տեսի նմա խօսքի նման սխալ կազմութիւններ։

Այսպէս է, չկայ հայցականը։

Մ. Աբեղիան.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հայոց քաճռոնի յիսնամեակը. — Յովհաննէս Արեւեանի յորելեանը. — Մի քանի օր ևս կը լրանայ հայոց մէջ թատրոնի գոյութեան յիսուն տարին: Մանկական քայլերով սկսուած կեանքի այս մեծ և կենդանի դպրոցը մեզանում սկսեց բաւականին արագ կերպով զարգանալ, տալով տաղանդաւոր դերասաններ ու դերասանուհիներ, սակայն մի ծանր ցաւ, որ շարունակ կրժել է ու կրծում է հայ դերասանների բարոյական աշխարհը, այդ հայոց սեպհական թատրոն չլինելն է: Հայ դերասանը վարձու բնակարանում ապրող տնուորի պէս ստիպուած է եղել միշտ իւր գոյքը շալակած փողոցից փողոց, տնէ տուն թափառել:

Թիֆլիսում ներսիսեան դպրանոցի նեղլիկ սենեակներում առաջի բեմական վարագոյրը քաշելով, հայ դերասանը շուտով անցնում է Նիրմազանեանի «դարբասը, այստեղից էլ իւր կարտոնների քոչը Արծրունու «քարվանսարայը» փխադրում և աղա ուրիշ բարձր հիմնարկում թիւններ և ինչպէս եթէ գրականագէտը միայն առանց գրասեղանի, նոյնպէս և հայ դերասանը առանց սեպհական բեմի թափառել է ու թափառում է ցարդ:—

Ի մեծ ամօթ մեր ազգի հայերը մինչև օրս, երբ խօսք է եղել սեպհական թատրոնի շինութեան մասին, չեն կարողացել գրական հետեւանքի դալ: Դեռ ևս ութսունական թուականներին մեր թատրոնի ոսկեդարի շրջանում, Թիֆլիսում ժամանակի առաջաւորները փորձեցին մի ակումբ հիմնել, նման այժմեան արտիստիքական կլուբի, ժողովեցին նոյն իսկ 2—4 հազար ռուբլի, բայց ծրագիրը այնչափ խոշոր վերցրին ու անձնական հաշիւները այնչափ բորբոքեցին, որ կլուբը թղթի վրայ էլ մընաց և միմիայն տասն տարի յետոյ սկսեցին նորից լսուել այդ մասին իշխ. Ամատունու արժարձամար, սակայն այս

անգամ ժամանակի նեղ կուտակցական պայքարը այդ իլլիզիային էլ վերջ տուեց. ու թէև թիֆլիսում վերջերս հայ դրամատիքական ընկերութիւն իսկ հիմնուեց և նորա ղեկավարները (բժ. Մուրադեան, Ջաբար) քանիցս շեշտակի յիշեցին հայ հասարակութեան սեպհական թատրոնն ունենալու կենսական անհրաժեշտութիւնը, էլի հարցը մնաց հարց, իսկ երկար ժամանակի ընթացքում այդ նպատակով ժողոված «ձեռնմխելի» և «անձեռնմխելի» գումարները հետզհետէ դարձան միմիայն «ձեռնմխելի» և հայ դերասանը իւր գարդէրօքով դարձեալ մնաց հիւրատանը . . .

1907 թ. Դեկտեմբերի 17, երկուշաբթի երեկոյեան, թիֆլիսի Արտիստիքական Ընկ. Թատրոնում ներկայ հայ դերասանական խմբի պարծանք տաղանդաւոր Յովհաննէս Աբելեանը արտասուքն աչքերին, դահլիճը լցրած հայ հասարակութեան դառնալով մրմնջում էր.

— Մի ինդիւր ունեմ հայ հասարակութիւնից, թող նա հայ դերասաններին տայ մի անկիւն, մի տուն, մի սեպհական թատրոն, և դա կլինի այն մեծ արձանը, որ հայ ժողովուրդը կըտայ հայ գեղարուեստի համար . . .

Դեկտեմբերի 17 հայ դերասան Աբելեանի 25 ամեայ յորեկեանի օրն էր, այդ երեկոյ փրտկաց հայ «Թափառական» դերասանի լեցուն սիրտը, նա իւր՝ սրտի նետարդերով գունաւորած բոլան զգացմունքը պարզ կերպով ուղղեց դէպի դահլիճը. իսկ հայ հասարակութիւնը, հայ թատրոնի յիսնամեայ յորեկեանի նախօրեակին, հայ տաղանդաւոր դերասանի 25 ամեայ յորեկեանը ամենայն ճոխութեամբ տօնեց օտար բնակարանում, հիւրատանը . . .

Յովհաննէս Աբելեանը միայն է մեր դերասաններից, որ տօնում է իւր 25-եամեայ յորեկեանը գեռ ևս իւր տաղանդի վառ շրջանում:

Լինելով Շամախու հայ մի վաճառական ընտանիքի գաւաղ, 1865 թուին ծնուած Յովհաննէսը շատ վաղ փսեց յաճախել դպրոց և թէև նորա ուսումը սկսուած էր տէրոքէրի ձեռքով, բայց 1876 թ. նորան արդէն Ռա-

քուի ունեւորական դպրոցումն ենք տեսնում: Ութսունական թուականների հայ բեմի աստղերի ընկերակցութիւնից բաժանուած Սափրազեանի ու տիկնայք Ալմայի ու Փառանձեմի՝ Բաքուում տուած մի քանի ներկայացումները խորը տպաւորութիւն են թողնում պատանի Արեւելեանի ու իւր ունեւորական ընկերների վրայ: Արեւելեանի շուրջը կենտրոնանում է սիրողների մի խմբակ ու նա առաջին անգամ բեմ է ելնում Բաքուում «Մասեաց ոգի» պիէտում և այնուհետև բեմը նորան քաջում է աւելի քան թէ դպրոցը, որտեղից նա չաւարտած դուրս ելնելով՝ մտնում է դերասան Գօնչարովի խումբը և ապա Խփանով-Կօզելսկու խմբի մէջ բեմայարգարի պաշտօն ստանձնում: 1886 թ. Արեւելեանը Բաքուից անցնում է Թիֆլիս Սարգիս-Եօլսկայի խումբը: Առ հասարակ ուսու դրամատիք խմբերը թողել են Արեւելեանի վրայ մեծ ազդեցութիւն և սորա են եղել նորա տաղանդի առաջին մշակողները: Սակայն Արեւելեանի հայ դերասանի կոչման անցնելու շարժառիթը եղել է հռչակաւոր Ագամեանը, որին դեռ ևս Գօնչարովը հրաւիրել էր Նախիջևանից Բաքու, որտեղից ապա Թիֆլիսի նորակազմ հայ դրամատիք-ակումբը հրաւիրում է Թիֆլիս, ուր նաև «Արքայ Լիր»-ի ներկայացմանը Արեւելեանը յաջող կերպով կատարում էր Գլօշտդերի դերը: Ագամեանը թողնում է երիտասարդ Յովհաննիսի վրայ շատ խորը տպաւորութիւն և նա դառնում է այդ օրերից «ուխտեալ հայ դերասան», առնելով իւր ձեռքը հայ դերասանի թափառականի ցուպը ...

Այնուհետև Արեւելեանը անցնում է Բաքու, Մոսկուա, նորից Բաքու, գործելով Բաքուում մեծ մասամբ ուսու դերասանների հետ (Կօզելսկու և Անդրէե Բուրլաձի), որոնք նորա տաղանդի զարգացման, իւր իսկ ասելով, շատ են նպաստում: Մոսկուայում մնում է նա 1889 թ. մի քանի ամիս միայն, առաւելապէս ուսումնասիրելով թատրոնական արուեստը: Բաքուում նա կազմում է նաև հայ սիրողների մի նոր խումբ. պէտք է ասել նրա ձեռնարկութիւնները շատ էլ յաջող չեն գնում և նա՝ հայկական

Թատրոնի անկման շրջանում՝ թողնում է նոյն իսկ բեմը ու նախաձեռնի կառավարիչ դառնում:

Իճնատունական թուականներին հայ բեմի օջախը ըսկսում է առկայծել. տաղանդաւոր դերասան Պետրոսեանը նոյնպէս երկար թափառելուց յետոյ, վերջապէս յաջողեցնում է կազմակերպել Թիֆլիսում 1891 թուին մի մըշտական հայ դերասանական խումբ, որի անդամներից մէկն է դառնում նաեւ Աբելեանը ու այնուհետեւ միշտ մնում հայ բեմի վրայ, տարէցտարի զարգացնելով իւր դերասանական տաղանդը, մինչեւ որ անցեալ Դեկտ. 17 Թիֆլիսում դերասանական ընկերութեան նախաձեռնութեամբ, արտիստ. ընկ. Թատրոնում տօնւում է նորա բեմական բեղմնաւոր գործունէութեան 25 տմեակը աչքի ընկնող շքեղութեամբ ու ճոխութեամբ, ծայրէ ի ծայր լիքը Թատրոնի հասարակութեան մասնակցութեամբ:

Ընդունուած սովորութեան համաձայն այդ իրիկուն յորեւեարը բեմ էր հանել երեք պիէսներից մի մի գործողութիւն («Ուրուական», «Արցունքի հովիտ» և «Կլեւէինսկու հարս»), որոնց տարբեր տիպի ու խառնուածքի խոշոր հերոսների հոգին յաջող կերպով կարողանում է պատկերացնել Աբելեանը իւր հռչակաւոր, մտածուած խաղով:—Յորեւեանական հանդէսը կատարւում է բեմի վրայ, այս տաղանդը յարգելու ժողովուրդ էին հաստատութիւնների, քաղաքների, հասարակութիւնների ներկայացուցիչներ իւրեանց պատկներով, ընծաներով և ուղերձներով, գլուխ ունենալով իրենց պատկառելի դրամատուրգ Դ. Սունդուկեանցին:

Պատգամաւորների մեծ մասը, սկսած վետերան Սունդուկեանից ջերմ ողջոյններ և զգացուած խօսքեր ուղղեցին յորեւեարին, դրուատելով նորա տաղանդը, սէրն ու անսահման եռանդը դէպի դեղարուեստը, դէպի Թատրոնը:

Աչքի ընկնող մի հանգամանք մեր հարուստների ջերմ մասնակցութիւնն էր հանդիսին. Վրաց դրամատիք. խմբի կողմից տիկ. Տ. Աբաշիձէն կարդաց մի սիրուն ուղերձ վրացերէն, իսկ ռուսաց դերասանական խմբի կողմից շատ

գողարիկ ու խելացի խօսեց արտիստ Շօրշաէյնը, որի ճառը արժանացաւ հասարակութեան փութորկալի ծափահարութեան:

Շնորհաւորել ու բարեմաղթել էին համարեա բոլոր հաստատութիւններն ու մամուլը, ինչպէս նաև «Արարատ»-ի խմբագրութիւնն ու Էջմիածնի ձեռնարանը:

Յորելեարի պատասխան-շնորհակալութեան խօսքերը չափազանց զգացուած էին և սիրուն. հանդիսականները ականջին նորա իւրաքանչիւր բառը հնչում էր շատ հարազատ, մանաւանդ յուզման աստիճանի հասցրած հետեւալ շարք՝ «Թէև իմ 25-ամեայ դերասանութեան միջոցին ես յաճախ տանջուել եմ քաղցից ու ցրտից, սակայն քեզ եմ նուիրել իմ բոլոր ոյժերը, թանկագին հայ ժողովուրդ, և այսուհետև ել քեզ պիտի ծառայեցնեմ իմ ամբողջ անձը» ...

† Սաքենիկ Չմեկեան.—1907 թ. Դեկտ. 17-ին Թիֆլիսում տօնուեցաւ մեծ յարգանքներով հայ բեմի անխոնջ աշխատաւոր Յ. Սաքենեանի յորելեանը, իսկ 13 օր յետոյ հողին յանձնուեցաւ նոյնպէս մեծ յարգանքներով նոյն բեմի նախամայր դերասանուհի 56-ամեայ տիկ. Սաթենիկ Չմեկեանի մարմինը:

Սաթենիկ Չմեկեանը իրեն նուիրել էր բեմին դեռ ևս վաթսուհակաւ թուականներին, երբ հայ կնոջ բեմի վրայ տեսնելը շատ խորթ էր թուում: Բայց նա ոտի տակ տուաւ այդ բոլոր նախապաշարունակները և Գ. Չմեկեանի, Ամբրիկեանի, Սուքիասեանի, Մանգինեանի և այլոց հետ հայ բեմի ջահը պահում էր բարձր և վառ: Հայ առաջի դերասանուհու դագաղի յուղարկաւորութիւնը հանդիսաւոր էր և թաղումը սրտառուչ: Նորա 30 տարուց աւելի հայ բեմին անձնուիրաբար ծառայելը բուռն զգացմունքների արտայայտութեան առիթ եղաւ. «Եթէ այսօր հայ բեմը կանգուն է, մենք շատ բաներով պարտական ենք Սաթ. Չմեկեանին», ճառում էր մի պատգամաւոր. «Մայրիկ, դու գնացիր և թողիր մեզ մի կտակ—երբեք չծերանալ, եր-

բէք չյոգնել, երբէք չվհատել.—մենք վազհենք քո կըտակը նուիրական ինչպէս քո յիշատակը», արտասանում էր գերասան Արմենեան ...

† Ճիշտ նոյն օրը, երբ Թիֆլիսում հայ գերասանները շուրջ էին բոլորել Սաթ. Չմշկեանի թարմ շիրիմը, Բաքուում, նոյնպէս շքեղութեամբ ու հանդիսաւորութեամբ թաղում էին Սաթ. Չմշկեանի բեմական քոյր, հայ շնորհալի գերասանուհի վաղամեռիկ օր. Քնարիկին, որ խորհրդաւոր անձնասպանութեամբ Ռեկտ. 25-ին վերջ էր տուել իւր ծաղիկ կեանքին:

Պրոֆեսոր Մառը Բաքուում. — Անցեալ Ռեկտեմբերի 21-ին, 22-ին և 23-ին Բաքուի Ակադեմիոյի դահլճում յարգելի պրոֆեսորը կարգաց երեք դասախօսութիւն Անիում կատարած իւր պեղումների առթիւ, դասախօսութեան նիւթ առնելով հայկական հինաւուրց մայրաքաղաք Անիի գրական պատմութիւնը մինչև իւր պեղումներն սկսելը, պեղումների արդիւնքն ու լուսաբանութիւնը, Պագիկի եկեղեցին ու արձանը իւր պատմութեամբ, Բագրատունեաց արքունիքի պեղումները, պեղումների ներկայ վիճակն ու ապագայ ծրագիրներն ու կարևոր խնդիրները:

Երկու տարի յառաջ Բագրատունեաց արքայանիստ քաղաքի պեղումներն սկսելով ուսուցչապետ Մառը ձեռքի տակ ունէր Մոսկուայի Հնագիտական Բնկերութեան ոչ մեծ դրամական օժանդակութիւնը, որ նորա ձեռնարկած հսկայական պեղման գործի համար ի հարկէ շատ չնչին մի գումար էր: Հայ մամուլը ժամանակին ջերմ կերպով ողջունելով հնագէտ ուսուցչապետի այս մեր ազգային կեանքի համար կարևոր ձեռնարկութեան սկիզբը, կոչ էր արել նաև ունեւոր անձանց օգնել նիւթականով սկսած գործը յաջողութեամբ պսակելու համար, որ պահանջում է ի՛ ժամանակ, բայց առաւել ևս դրամ: Ուսուցչապետի Բաքուի դասախօսութիւնները հետեանք են նիւ-

թականապէս հնախուզին օգնելու ցանկութեան, իսկ այդ ցանկութեան յղացումը պատկանում է Բաքուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան գեղարուեստական սեկցիային, որ յանձն առնելով դասախօսութիւնների կազմակերպած դործը, հոգացել էր և անհրաժեշտ նիւթականը, առաջարկելով ամբողջ եկամուտը յատկացնել պեղումների գործին:

Ընդունելով բաքուեցիների այս հրաւերը, Մառը տօներին շտապել էր Բաքու և իւր վերին աստիճանի շահագրգիռ դասախօսութիւններով մեծ բաւականութիւն պատճառել ունկնդիր հասարակութեան:

Ուսուցչապետը առանձնապէս շեշտել է պատմական մի կարևոր հանգամանք թէ՛ պեղումների ցուցմամբ հայկական արուեստը այնչափ զարգացած է եղել, որ ազգել է նոյն իսկ եւրոպական գեղարուեստի վրայ և նա չի մարել Բագրատունեաց արքունիքի անկմամբ ու Անիի աւերմամբ, այլ 12-րդ և յետագայ դարերում ևս ծաղկեալ վիճակի մէջ է եղել, ազգելով նաև իւր հարևան ազգութիւնների վրայ և մատակարարելով չրջականերին հայ հմուտ արուեստաւորներ, մինչև անգամ՝ մահմեդական և այլ ազգերի թողած կոթողների վրայ պարզ նկատելի է հայ արուեստաւորի ձեռքի արդիւնը:

Հնախոյզ ուսուցչապետի դասախօսութիւնը պարզել է նաև մի այլ պատմական հանգամանք, որ պեղումների տուած հայ իշխանների պալատների կա՛հ կարասիքը համեմատելով նոյն քաղաքի հասարակ ժողովրդի թողած ամանների, կարասիքի հետ—պարզւում է, որ հայ իշխանների առտնեայ նիստ ու կացը հայկական կնիք չէ կրել, այլ սովորութիւնով, ինչպէս և լեզուով—օտարամուր, Ինչպէս հայ իշխանները, նոյնպէս և սոցա օրինակին հետեւող հայ փարթաւ իշխանազունք իւրեանց առտնին նիստ ու կացով ու առօրեայ սովորութիւններով, ինչպէս նաև լեզուով աւելի բխողանդական, արաբական, վրացական կամ թուրքական իշխանաւորներ են եղել, քան թէ իսկական հայ:

Անխոնջ հնագէտը իւր շահագրգիռ այս դասախօսութիւնների ընթացքում հասարակութեան մոգական լապտերի միջոցով ցոյց է տուել նաև կենդանի պատկերներ իւր պեղումներից, որով աւելի ևս զիւրմբոնելի էր դառնում դասախօսութեան նիւթը:

Դասախօսութիւնները բացի բարոյական-գիտական յաջողութիւնից ունեցել են և մուտքի յաջողութիւն (մօտ 2 հազար ու.), բացի այդ «Արամազդ» ընկերութիւնը դրել է ուսուցչապետի տրամադրութեան տակ 3 հազար ու., իսկ յարգելի դասախօսի պատուին տրուած ճաշի ժամանակ ժողովուրդ է մօտ 1400 ուրբի:

Մեծ խրախուսանքի արժանի է Բաքուի կուլտուր. ընկ. այս նախաձեռնութիւնը և ամեն կերպ պէտք է աջակցել եռանդուն ուսուցչապետի ձեռնարկութեան:

Պատգամաւորութիւն փոխարքայի պալատում — Անցեալ գեկտեմբերի 14-ին Կովկասեան Փոխարքային ներկայացան մեր երկրի աղէտեալ գաւառների ներկայացուցիչներից կազմուած մի պատգամաւորութիւն, որ մատուցեց Նորին պայծառափայլութեան մի բաւականին ընդարձակ զեկուցագիր, իւրաքանչիւր աղետեալ գաւառի մանրամասն նկարագրութեամբ ու թուերի աղիւսեակներով: Պատգամաւորութեան մէջ կային ներկայացուցիչներ Զանգեզուրի, Շուշու, Զիվանշիրի, Կարեազինի, Դանձակի, Ղազախի, Արէշի, Նուխու, Ախալքալակի, Բօրչալուի, Նոր-Բայազէտի և Ալէքսանդրապօլի գաւառներից, ինչպէս նաև մի քանի թուրքեր Ղազախի գաւառից:

Փոխարքան խոստացաւ ծանօթանալ զեկուցագրի հետ և աջակցել օգնութեան գործին:

Նորին Պայծառափայլութիւնը այս կարևոր գործի առթիւ ժողովներ գումարեց իւր պալատում աղէտեալ գաւառների նահանգապետներից և խառն, ու վերջնականապէս որոշեց միջնորդել ուր հարկն է հասցնել աղէտեալ վայրերին դրամական օգնութիւն մօտ 2,653.500 ու.:

Հանգանակութիւն թիւրմական Հայաստանի տառապեալ հայերի համար.—Իւր կենդանութեան ժամանակ ազգիս հանգուցեալ Հայրապետը միջնորդութիւն էր յարուցել Կովկասի Փոխարքայի առաջ թոյլ տալ բանալ մի համազգային հանգանակութիւն ի նպաստ թիւրքահայոց սովեալ-տառապեալների, և այս առթիւ անցեալ մայիսին կաթողիկոսական կոնգալով մի Հանգանակիչ Մասնաժողով ևս ընտրուել և հաստատուել էր Թիֆլիսի Հայոց առաջնորդարանում մի քանի բազմամարդ ժողովներից ու խնդիրը բազմակողմանի քննելուց յետոյ:

Կովկասի Փոխարքան ներքին և արտաքին դործոց Նախարարների համաձայնութիւնն առնելով անցեալ հոկտեմբերին գրութեամբ յայտնել էր հանգուցեալ Հայրապետին այդ մասին և հաստատել ընտրուած Հանգանակիչ Մասնաժողովը:

Հանգանակիչ մասնաժողովը իւր դիւանով այժմ գործում է արդէն և կոչ է արել բոլոր մերազգիներին օգնութեան ձեռք հասցնել իւրեանց հեռաւոր տառապեալ եղբայրներին: Նուէրները ընդունում են Մասնաժողովի բոլոր անդամները:—Կոչ ենք անում մեր ընթերցողների քրիստոնէական և ազգասիրական զգացման օգնել մեր տաճկահայ տառապեալ եղբայրներին:

Այս յունուարի 17ի-ն Թիֆլիսում Կովկասի Փոխարքային ներկայացել է մի թուրք պատգամաւորութիւն, միջնորդելու Փոխարքային՝ գաղարեցնել առ ժամանակ Շէյխ-Ուլ-Իսլամին նոր յաջորդ նշանակելու գործը, մինչև որ Անդրկովկասեան մուսուլմանները օրինական ճանապարհով կարողանան ձեռք բերել իրենք, իրենց կրօնապետին ընտրելու իրաւունքը: Պատգամաւորները սորա հետ միասին ներկայացրել են Փոխարքային նաև մի պատճառաբանուած զեկուցումն ու Անդրկովկասի մուսուլմանների ազգային խնդիրների վերաբերեալ նոր կազմած պիլոթենիէ: Նորին Պայծառափայլութիւն Փոխարքան պատգամաւորներին սիրալիր կերպով ընդունելուց յետոյ՝ խոս-

տանում է իւր կողմից հարկաւոր միջնորդութիւնն անել:

«Ваканское Дѣло» լրագրի № 9-ի մէջ տպուած են ժողովրդական դպրոցների վերադաստիարակների թղթերն ուղղուած հայ եկեղեցական-ծխական դպրոցների ուսուցչական մարմիններին: Շրջաբերականները պահանջում են հետեւեալ տեղեկութիւնները. 1. Ուսուցչական մարմինների հսկողութեան յանձնուած արական և իգական դպրոցները քանի դասարան ունեն. ուսուցիչներ լեզուի, ինչպէս և ընդհանուր պատմութեան և աշխարհագրութեան ուսուցումը որ դասարանից է սկսուած. 2. Ո՞ր դասարանից է սկսուած ուսուց պատմութեան և աշխարհագրութեան ուսուցումը և 3. Ուղարկել ժողովրդական դպրոցական տեսչութեան ծխական դպրոցների ուսուցիչների ցանկը և յիշել թէ նոցանից իւրաքանչիւրը որտեղ է ուսում ստացել և որ պետութեան հպատակութեան ներքոյ է: Այս շրջաբերականները 1878 թ. Բարձրագոյն հրամանի և 1873 թ. Պետական խորհրդի Բարձրագոյն հաստատութիւն գտած կարծիքի հիման վերայ է հրատարակուած, որոնք վերաբերում են հայ դպրոցներին և որոնք պարտաւորութիւն են դնում ժողովրդական դպրոցների տեսչութեան վերայ. ա. որ բոլոր դպրոցներում դասաւանդուի ուսուց լեզուն, իսկ այն դպրոցներում, ուր աւանդուում են ընդհանուր պատմութիւն և աշխարհագրութիւն, աւանդուեն նաև ուսուց պատմութիւն և աշխարհագրութիւն ուսուցիչներ լեզուով. բ. որ այդ դպրոցների դասատուները լինեն ուսուց պատմական և բարոյական արժանիքների տէր:

Մայր Աթոռի Գէորգեան ձեմարանի Տեսուչ պ. Մ. Բերբերեանը Ամենապատիւ Տէր Տեղակալ Սրբազանի հաճութեամբ և Տիկինի, Բագուի, Նոր Նախիջևանի միջանի մերազնէից հրաւիրանալով դպրոցական ծննդեան այս արձակուրդներին մեկնեց յիշեալ քաղաքները, ուր ամեն տեղ Ս. Էջմիածնի հոգևոր ներկայացուցիչների նախա-

ձեռնութեամբ կազմուած ժողովներում բանաւոր և գրաւոր կերպով ներկայացրեց ճեմարանիս բարոյական և նիւթական գրութիւնը, խնդրելով ազգային միակ բարձրագոյն կրթական այս հիմնարկութեան նիւթական ապահովութեան լուրջ աջակցութիւն, զոնէ մինչև Լուսաւորչի նոր գահակալի մուտքը Մայր Աթոռ։

Ժողովականները ամեն տեղ խոստացել են իւրեանց նիւթական օգնութիւնն ու աջակցութիւնը։

Ա. Մնացականեան.

ՄԱՆՐ ԼՈՒՐԵՐ

— Թիֆլիսի նահանգապետի կարգադրութեամբ Թիֆլիսում փակուած է հայերէն «Անկախ Մամուլ» լրագիրը. տպարանը կնքուած է և տաւերը գրաւուած։

— Թիֆլիսում առաջինից փետրուարից հրատարակուելու է հայերէն շաբաթաթերթ «Խարաղան» անունով, պատկերազարդ, Տէր Մկրտչեանի խմբագրութեամբ։

— Մօտ ապագայում Թիֆլիսում Գիւլա քահ. Աղանեանը մտադիր է հրատարակել մի ամենօրեայ թերթ «Հայրենիք» անունով։

— Այս յունուարից լոյս կտեսնի Թիֆլիսում նկարիչ Գաբրիէլ Առնեանի խմբագրութեամբ հայերէն առաջին գեղարուեստական ամսագիրը «Գեղարուեստ» անունով։

— Այս յունուարի 26-ին լրանում է մեր առաջին մանկական ամսագիր «Աղբիւրը»-ի 25 ամեակը. այդ առթիւ Թիֆլիսում, «Աղբիւր»ի խմբագիր Տիգրան Նազարեանի բնակարանում կլինեն յօրեւանական հանդէսներ։

— Վերջին ժամանակները մեր աղքատին թատրոնական աղքատ բէպէրտուարը ստուարացաւ մի քանի նոր ինքնուրոյն պիէսներով, որոնց թւումն են նորերս Թիֆլիսի հայոց բեմի վրայ ներկայացրուած «Սպանուած Աղաւնին» Նար-Դոսի (համանուն վէպիկից վերածած) և «Կարմիր Մարդ» Սահառունու։

— Ա. Ահարոնեանը պատրաստում է մի նոր պիէս «Սև թռչուն» անունով, որ պիտի ներկայացուի Թիֆլիսում հայ թատրոնի յինամեակին: Պատրաստում է մի պիէս նաև Վ. Փափաղեանը «Այնտեղ» անունով, որ ներկայացուելու է Բաքուում:

— Գերասանուհի Սաթ. Ձմշկեանի թաղման օրը նախկին դերասան Ս. Սաֆրազեանը հանդիսաւոր խօսք է տուել իւր Արամազդ որդու անունով 5000 ռ. նուերել Թիֆլիսում կառուցուելիք հայոց ուսման թատրոնի համար:

Սաֆրազեանի օրինակին հետևել է Ս. Նունուֆարեանը նուերելով մէկ հազար ռ.: Խրախուսանքի արժանի քայլեր:

— Պետերբուրգում լոյս է տեսել հայերէն երգիծաբանական՝ լիբրէրոս դադարած «Սափրիչ»-ի միացեալ № № 11 և 12:

— «Բաղմամէպը» յայտնել էր, որ «Երուսաղէմայ ձեռագրաց մէջ գտնուած է Լևոն Գ.-ի (1270—1289) կեռան թագուն հոյն և չորս զաւակներու խմբանկարը»:

Այժմ այդ նկարը հրատարակուած է «Անահիտ» թերթի մէջ, մեր միաբանակից Տ. Մետրոպ. Վ. Տ. Մովսիսեանի բացատրական յօդուածով: Գարեգին վարդ. Յովսէփեանը 1901 թ. Լոմայի մէջ հրատարակել է նոյն թագաւորի պատկերը այն օրինակից, որ պահուած է Մ. Աթուրի թանգարանում: Այդ պատկերն ևս ժամանակակից նկարչի գործ է և ներկայացնում Լևոն Գ.-ին որպէս թագաժառանգ:

— Մօտ օրերս վախճանուել է Պարտիզակի բարձր. վարժարանի երաժշտութեան ուսուցիչ երիտասարդ հայ արուեստագէտ Տիգրան Տ. Անդրէասեանը, «որու տաղանդին վրայ արուեստին գիտակից բոլոր եւրոպացի և ամերիկացի այցելուներ հիացում կ'յայտնէին»:

— Այս ձմեռ վաղարշապատում բացուեցան Բաքուի կուլտուրական ընկ. ճիւղը, կիրականօրեայ դպրոց և մանր վարկի փոխատու գանձարան՝ երեք հասարակական օգտակար գործոններ: Ձեռնարկողները տեղիս երիտասարդ ինտէլիգենտ ուժերն են:

— Ջրօրհնեաց տօներին՝ միաբանակից շնորհալի երաժշտագէտ հայր Կոմիտաս վարդապետը ձեմարանի դաստիարակ պ. Վահան Տէր Առաքելեանի (թէնօր) հետ գնաց Իգդիր, տեղական ուժերի կողմից հրաւիրուած լինելով դասախօսութիւն կարգաւ հայկական երաժշտութեան մասին և կոնցերտ տալ: Արժանապատիւ երաժշտագէտը մեծ յաջողութիւն է ունեցել թէ՛ ա-

աւջի և թէ՛ երկրորդ մասերում: Սօլօ երգել են ինքը հ. Կոմիտասը և պ. Տէր Առաքելեանը. դասախօսութիւնը, դիւրմընունելի և համեմուած ժողովրդական երաժշտութեան սիրուն կտորներով, մեծ հետաքրքրութիւն է շարժել հասարակութեան մէջ:

— Լյում Ենք, մեծ պատի վերջին շաբաթները նոյն հայր սուրբը հրաւիրուած է Բաքու դասախօսելու և կոնցերտ տալու: Իսկ Զատիկի տօներին արժան. երաժշտագէտը մտադիր է նոյնն անել Էջմիածնում և Երևանում:

— Ամսոյս 10-ին Ֆրայբուրգում վախճանուեց Ատրաք-բուրգի համալսարանի ուսուցչապետ Լ. Հիւքշմանը: Հանդուցեալը ականաւոր գիտնական էր և հմուտ լեզուագէտ. յատկապէս մասնագէտ էր հայերէնի, որի դասախօսն էր նա համալսարանում տասնեակ տարիներ: Նա ունի հայերէն յայտնի ուսումնասիրութիւններ և նորա մահուամբ մեր կորուստը շատ մեծ է: Հետեւեալ անգամ կտանք նրա կենսագրականը:

— Կաթուղիկոսական ընտրութիւնը ընդհանուր հետաքրքրութիւն է յառաջ բերել թէ՛ հայկական և թէ՛ ռուսական մամուլում: Այդ առթիւ պարբերաբար յօդուածներ են երևում «Յո», «Закавказье», «Приазовский Край», «Надежда» թերթերում:

— Պետերբուրգում այս յունուարի 3-ից սկսած բացուած էր «Ժողովրդական համալսարանների գործիչների համառոտական համագումարը», որ նպատակ ունի հաստատուն հիմքերի վրայ դնել այս վերին աստիճանի օգտակար ժողովրդական կրթական հաստատութիւնները:

— Յունուարի 9-ին Պետերբուրգում, Տէնիշէյսկու թատրոնական դահլիճում մի գրական երաժշտական երեկոյթով տօնուել է կոմս Լ. Տոլստոյի 80 ամեակը: Երեկոյթին լսօնել են ականաւոր ռուսներ ու դաշնամուրի աջակցութեամբ նուագել է «Կրէյցերեան Սօնատը»-ը յայտնի հայ ջութակահար Յովհաննէս Նալբանդեանը:

— Առաջիկայ մայիսի 4-ին Թիֆլիսում տօնուելու է գրականագէտ Լէօ-ի 25 ամեայ յոբելեանը: Այդ մասին կազմուած կայ առանձին յոբելեանական յանձնաժողով:

— Թիֆլիսում մի քանի ինտէլեգէնտ կանայք մտադիր են կազմել «Երեխաների կլուբ», ուր երեխաների համար պէտք է կազմակերպեն զանազան մանկական խաղեր և զուարճութիւններ: Համակրելի ձեռնարկութիւն:

նաֆթատէր Դ. Բ. Աւան-Իւզըաշեանը նուիրարբերել է Բաքուի հայոց կուլտուր. ընկերութեան մէկ հազար ռուբլի: Խրախուսանքի արժանի ձեռներեցութիւն. այժմ, քան երբեք, մեծ կարեւր կայ մեր գրականութեան դոհարները ժողովրդականացնել:

— Կովկասեան Հայոց Բարեգործական քնկերութիւնը, լրագրերի ասելով, վերականգնուած է իւր միայն իւր նախկին (1881—1886), այլ և աւելի ընդլայնած ծրագրով: Այդպիսով ուրեմն Թիֆլիսի հայոց բարեգործ. ընկերութեան վերջին ընտրուած վարիչներն նախաձեռնութեամբ կազմուած ու մշակուած նոր կանոնադրութիւնը ընդունուած և հաստատուած է լիովին նահանգական այն ատեանի կողմից, որ ունի այժմ պաշտօն այդօրինակ կանոնադրութիւններ քննելու և թոյլատրելու: Կովկաս. Հայոց քար. ընկ. բացումը թոյլատրուած է յունուարի 23-ից: Ընկերութիւնը այժմեանից իսկ կարող է բանալ հայաբնակ վայրերում ճիւղեր: Յանկանում ենք այս՝ միշտ էլ համբաւաւոր ընկերութեան կատարեալ յաջողութիւն:

— Յունուարի 24-ին Թիֆլիսում, 55 ամեայ հասակում կնքել է իւր մահկանացուն յայտնի հասարակական գործիչ Միք. Յով. Թամամշեանը, որ ձեռ տարիներ ներգործական դեր էր խաղում Թիֆլիսի քաղաքային, հասարակական բոլոր գործերում, աշխատակցելով տեղական մամուլի շատ օրգաններին: Անցեալ տարի նա «Կովկասագիտական կուրսեր»-ում դասախոսում էր «Արեւելքի կրօնների պատմութիւնը»:

— Այս տարի Մոսկուայում պիտի լոյս տեսնի գրական ու գեղարուեստական մի կիսամսեայ հանդէս «Մակոյկ» անունով, Արշակ Կայծունու խմբագրութեամբ:

— Թիֆլիսի Հայոց դրամատիքակ. ընկերութիւնը խնդրամատոյց է եղել Փոխարքային թոյլ տալ՝ Կովկասում հայոց թատրոնի նոր շինութեան համար ժողովարարութիւն անել:

— Հայ բանաստեղծ Ս. Շահազիզի մահուան առթիւ «Արարատ»-ի խմբագրութիւնը ուղղեց Մոսկուա հետեւեալ հեռագիրը. Մոսկուա, Լազարեան ձեմարան, Բրիտտաիոր Յովհաննիսեանցին:

«Արարատ»-ի խմբագրութիւնը ամենահամակրելի՝ բանաստեղծ և մի քանի սերունդների ուսուցիչ Շահազիզի մահուան առթիւ իւր խորին վիշտն արտայայտելով, խնդրում է Ձեզ նորա քաղման հանգիսին իւր ներկայացուցիչը լինել:

Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Ձ Ո Ձ Ա Ն Ց Տ Ա Ն

ՍԱՍԽԱՅ ԺՌԵՐ

ԴԱԻԻԹ ԵՒ ՄՀԷԲ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԻ

Պատմականը, Դիցաբանականը եւ Կենցաղականը՝

Մհեր անունը յիշուում է Մամիկոնեանց մէջ ԺԲ. դարում: «Ձորդուանէլ որդի Տաճատայ քաջի Մամիկոնոյ» «իշխան մեծի տէրութեան Տարօնոյ և ամենայն Հայոց» մի հրամանագրով ՇԾԳ. (=1104) թուականին սուրբ Առաքելոց Ղազարու վանքին պարգևում է մի դաստակերտ իւր որոշ սահմաններով, ինչպէս ասում է «ի յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց . . . և նախնեաց իմոց քաջ արանցն Վեսենա և Մեհերա, որք յառաջ քան զմեզ տիրէին յայսմ աշխարհիս»¹: Այս Մհերի մասին այս մի քանի բառից աւելին մեզ յայտնի չէ:

Դիւցաղներգութեան Մհերը կնութեան է առնում Թեաթորոսի աղջիկը, իսկ մենք արդէն ցոյց ենք տուել, որ վէպի Թեաթորոսը պատմութեան Թէոդորոս Ռշտունին է²: Մամիկոնեանց և Ռշտունեաց խնամութիւն յիշատակում են մեր պատմագիրները Դ. դարուց: Տիրան Բ-ի կոտորածից ազատուում են Մեհենգալ Ռշտունու Տաճատ և Վաչէ Արծրունու Շաւասպ որդին Մամիկոնեան Արտաւազդ և Վասակ զօրաւարների ձեռքով: Վերջին երկուսը առաջին երկուսին տարան իրենց Տայոց աշխարհի

1. Հայապատում Բ. § 294, էջ 396—397. Վենետիկ 1901:

2. Արարատ 1906, գեկտեմբեր էջ 876—879:

ամրոցները. «Եւ անուցանում էին այն մանուկներին, Շա-
ւապին և Տաճատին, և իրենց դուստրները նոցա կնու-
թեան տունն, ուստի դարձեալ միւս անգամ այն ազգերը
սերունդան»¹. — Եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը,
որ Թէոդորոս Ռշտունու զօրանալով նսեմանում են Ար-
ծրունիք, որ Թէոդորոսի որդին Վարդ Պատրիկը կոչւում է
«իշխան Արծրունեաց»², որով այս երկու տոհմերը կարծես
միեկնոյն են դառնում, այն ժամանակ պէտք է առնել
Ռշտունի-Արծրունեաց խնամութիւնը Մամիկոնեանց հետ
շարունակուել է ոչ միայն Ե. այլ և յետագայ դարերում
մինչև Ժ.Բ. դարը և այս տոհմերի իսպառ անհետանալը³.
Իսկ է. Դարում կան փոխադարձ ամուսնութեան երկու
դէպք յիշուած. Ըստ Յովհան Մամիկոնեանի Վարդ Պատ-
րիկը կին էր առել Մշոյ և Խութայ, Տարօնոյ և Սասնոյ
իշխան Մուշեղի Մարիամ անունով դուստրը: Այս Մու-
շեղը, ինչպէս ցոյց ենք տուել Ազգային ժողովրդական
վէպի Մշոյ Թադաւոր Մուշեղն է⁴.

Այն բոլորից յետոյ, որ մենք Արարատի 1906
թուի դեկտեմբերի համարի ծանօթութեանց մէջ ասել
ենք, եթէ մէկն ուզենայ Յովհան Մամիկոնեանի այս հա-

1. Փ. Բուզ. Գ. Ժը, էջ 47: — Նոյն դարում Մանուէլ Մա-
միկոնեանի ժամանակ յիշւում է «Դարեգին, աէր դաւառին
Ռշտունեաց» . . . «Այս Դարեգին փեսայ լեալ յառաջ Համա-
դասպէի, զքոյր նորին Համադասպուհի անուն ունէր կին», իսկ
այս Համադասպէ՝ Համադասպ կամ Համադասպեանը «էր սեպուհ
մի ի Մամիկոնեան տոհմէն» (Բուզ. Ե. լէ, էջ 249—250) և եղ-
բայր Վարդան Մամիկոնեանց Նահապետի և ուրացեալ Վահանի:
Վերջինս հօրէ մէկ էր, բայց ոչ մօրէ մէկ (Բուզ. Գ. Ժթ, էջ 182—
184. տես «Բոյրաքիւ» բառը):

2. Յովհան. Մամիկոն. Պատմ.: Տարօնոյ Ա. էջ 9. Վենե-
տիկ 1889:

3. Ե. դարում Հիւրուածք Գ. հատմբ. § 8, էջ 94—96: —
Թ. դարում Թովմ. Արծրունի Գ. Ժգ, էջ 194: — ԺԲ. դարում և
այլն Հայապատում Բ. § 293, էջ 393 և Թովմ. Արծրունի (շա-
րունակողը) Գ. Ժը, էջ 311 և 314:

4. Արարատ 1906, դեկտեմբեր, էջ 871—875:

զորդած տեղեկութիւնը պատմական անցեալի միայն յուշիկ համարել, անհերքելի է սակայն, որ մի Մամիկոնեան Թէոփորոս Ռշտունու փեսան է, որ վէպն էլ ունի ժամանակակից պատմագիրն ասում է. «Իսկ Ռշտունեաց տէր Թէոփորոսն ինքը և իւր փեսայ Մամիկոնեանց տէր Համսազասպը դարանակալ եղան Աղթամար կղզում»¹։

Արդեօք Համազասպը մի պատուանուն կամ մակդիր² ունէր, որ Մհէր անունը մեզ յիշեցնէր, չգիտենք. թէ Համազասպ անունն Համծ ժողովրդի ցարդ սովորական կրճատումը կարող էր Մհօ, Մհէ³ փոխուելով Մհէր-ի հետ ժողովրդի բերանում նոյնանալ, անհաւանական չենք համարում. Ինչ որ էլ լինի պատմական իրողութիւն է, որ Համազասպ Մամիկոնեանը Թէոփորոս Ռշտունու փեսան է, ինչպէս ժողովրդական վէպի Մհէրը Թեաթորոսինը։

Ուրիշ հանգամանքներ ևս մեզ տեղիք են տալիս պնդելու մեր ասածի վրայ, թէ Մամիկոնեան Համազասպը վէպի Մհէրն է։

Պատմագիրն ասում է, որ Թէոփորոս Ռշտունու մահից յետոյ «Մեր հայոց աշխարհի իշխանութիւնը իւր ձեռքին ունէր Մամիկոնեանց տէր Դաւթի⁴ որդի Համս-

1. Սեբէոս Գ. լե, էջ 143։

2. Միշտ էլ եղել է այդ թէ հնումը և թէ այժմ։ Ի դատում «Վարդիկ իշխանն Մսկաց, որ կոչեւ Աննիկ» Սեբէոս Գ. Լ, էջ 109։

3. Ղարաբաղցոց բարբառով հիմա(կ)=մհեհկ, ուրիշները մհար, մկա։

4. Այս Դաւթ Մամիկոնեանն ունէր և մի ուրիշ որդի Մուշեղ անունով, որ սպանուել է ըստ Սեբէոսի Հերթիճանի (=Վարդիկի իշխանն Մսկաց, որ կոչեւ Աննիկ» Սեբէոս Գ. Լ, էջ 109։ Սասանեան էջ 87, Վաղարշապատ 1896։ Ըստ Սահեղի Լէն-Պուլի 635 թուականին, I. էջ 4) օրեր տեղող ճակատամարտում Ռոստոմ պարսիկ զօրավարի հետ։ «Իր անդ և Մուշեղ Մամիկոնեան որդի Դաւթի զօրավարն Հայոց երեք հազար զպառազինօք, և Գրիգոր իշխանն Սիւնեաց տէրն Ռ. արամբ . . . մեռաւ և զօրավարն Ռոստոմն. և սպանին և զՄուշեղ երկու քեռորդւովն, և զԳրիգոր Սիւնեաց տէր միով որդւով»։ Սեբէոս Գ. Լ, էջ 107։

դասպը, ամեն կողմից առաքինի¹, այսինքն քաջ Դարձեալ Սեբէոսը գիտէ, որ Համազասպի, մի եղբայրը պատանդ էր² Դամակոսում, իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս պատմաբանի վկայութեամբ Համազասպի յաջորդն էր իւր եղբայրը Գրիգոր, «Հայոց մեծ հայրապետ Ներսէսը (Գ. Շինող) հայոց նախարարների հետ միասին ինդրում է Մաւիա ամիրապետից, որ Հայոց իշխանական պետութեան վերայ կացուցանէ Գրիգոր Մամիկոնեանին, որ ի պատանդի առ նմա կացեալ էր»։ Գրիգոր Մամիկոնեանի հրամանով Անաստաս կաթողիկոսը մկրտում է արքայազն Սուրհան պարսիկին և «ինքը մեծ իշխանը ընդունելով նորան սուրբ առաքանի ջրից, նորան յորջորջում է Դաւիթ իւր հոր անունով»³։

Արդ մենք երկու պատմաւածքում տեսնաք որ Մհերը, թէի փոքրը, Դաւթի որդին է. իսկ ըստ №-12 ի Մեծ Մհերը Ծուռ Դաւթի տղան է. №-4, որ եղած փոփոխակների մէջ ամենահարուստն է իւր հազարգած պատմական անձերով և տեղեկութիւններով, ասում է, թէ Մհերին «մէկ տղայ եղաւ, տղէն որ մկրտեցին անուն դրին Դաւիթ, սլապկի անուն վրայ»։ Չնայելով որ այդ փոփոխակի ճիշդագրութեամբ Խանդութ խաթունի այր Դաւիթը Սանասարի թոռն է, բայց այդ նոյն Դաւիթը Մհերի որդին, իւր պապկայ անունով Դաւիթ է կոչւում։ Պարզ է ուրեմն վէպը կապելով Մամիկոնեանց և Արծրունիներին միմեանց հետ, անգիտակցաբար պահել է և իսկականը, որով Մհերի հայրն էլ Դաւիթ էր կոչւում, ինչպէս և Համազասպի հայրը։

Սեբէոսը շարունակում է Համազասպի մասին, թէ ընդանեսուն, ընթերցասէր և ուսումնասէր էր, և իւր

1. Սեբէոս Գ, ԼԵ, էջ 150։

2. Սեբէոս Գ, ԼԵ, էջ 152։

3. Յովհաննէս կաթողիկոս էջ 51—52, Մոսկւա 1853։ Երուտաղէմի տպագրութիւն 1867, Ի, էջ 114—117։

հայրենի ազգի՝ ցեղի զինուորական հրահանգների մարզմունքներին վարժուկիթ չէր, ծակատ չէր մղել եւ թըշնամիների դէմքերը չէր տեսել։ Եւ արդ սկսաւ նախանձել իւր հայրենի տան քաջութեան բնութեանը՝ յատկութեանը, որ շերմեռանդ փութով քաջութեան գործ կատարէ լիապէս ըստ իւր նախնիքների վարժութեանց, վերեւից՝ Աստծուց խնդրելով առաջնորդութիւն և յաջողութիւն իւր անձի համար քաջութիւն կատարելու։— Ահամայ յիշում ես Մհերի պարզամիտ մանկութեան աննպատակ խաղերը, որսորդութիւնը, թէ ինչպէս նա երազ է տեսնում, ջերմեռանդութեամբ մատաղ է տանում քառասուն երկնջ, մուրազն առնում և հրեղէն ձին և զէնքերը վիճակուում են նորան Աստծուց։ Պատանեկութեան օրերում նա իրօք թշնամու երես չէր տեսել և ճակատ չէր մղել, մինչև որ պառաւից խմանալով իրերի դրութիւնը Աստծուց վիճակուած իւր ձիով ու զէնքերով քաջութեան հրաշքներ է գործում։

Ըստ վէպի Հայաստանի քաղաքական դրութիւնն այսպէս է։ Մարայ կռուաբաշտ թագաւորը Հայաստանն աւերում, գերիներ է վարում, և Կապուտկող նստած Պապ թագաւորը իւր թախտի և երկրի ապահովութեան համար խոստանում է իւր աղջիկը տալ Մարայ թագաւորի տղային, որ սակայն տասներկու տարով յետաձգուում է։ Մհերն իմանալով երկու անգամ պատերազմ է մղում և քաջութեամբ հասնում է Մըսր։ Այնտեղ ունի ապօրինի մի զաւակ, որին եօթ տարուց յետոյ յանձնում է իւր երեխաներին պահպանելու, ուրեմն վերջն ընկճում է և հպատակում։

Մօրիկի և Խոսրովի 591 թուականի դաշնադրութեամբ համարեա ամբողջ Հայաստանը Յոյների ձեռքին էր մինչև 640 թուականը։ Այս ժամանակը վէպում Գ. դարու հռոմոց ազդեցութեան շարունակութիւնն է համարուել, որի գլխաւոր ներկայացուցիչն իրօք Պապն էր։ Ըստ Բուզանդի Կապուտկող—Կապոյտ բերդն առնւում է Պարսիկ-

ներից և ի միջի այլ բաղմաթիւ հայ տիկին դերինների հետ տարւում է և Պապի մնայր Փառանձեմը¹, իսկ վէպում դուստրն են ուզում տանել:

Արաբացոց արչաւանքներին, որ սկսում է 640 թուականին², ըստ Սերէոսի աչքի են ընկնում Թէոդորոս Ռըշտունին և իւր փեսայ Համողասպ Մամիկոնեանը: Արաբները Հայաստան են մտնում հարաւից «Ասորեստանի կողմից Զորոյ ճանապարհով՝ առնում են Տարօնոյ աշխարհը, Բղնունիքն ու Աղիովիտը: Եւ Բերկրու Զորից ճանապարհ բռնելով Որդապու և Կոգովիտ անցնելով թափուեցան Այրարատ:» Դուինն առնուեցաւ³, 35000 զերի տարուեցան Ասորեստան (Ասորիք): Թէոդորոս Ռշտունին Կոգովտում դարանակալ եղաւ, բայց յաղթուեցաւ⁴: Ինչպէս առհասարակ այնպէս էլ այս դէպքում գերինների մէջ կային ի հարկէ «կանայք և մանկաւք»⁵: Ժողովրդական վէպում Դուին մայրաքաղաքի տեղ բռնել է Կապուտկող Կապոյտ բերդը, որ յետոյ արաբացոց շրջանում, մանաւանդ Սմբատ Ա-ի պաշարմամբ Յուսուֆի Ժամանակ յայտնի է և տարուած գերիններով:

Ապա Սերէոսը խօսում է Իսմայէլացոց՝ Արաբացոց և Հայաստանի տէր Յունաց հաշտութեան մասին, որ կնքւում է Դամասկոսում Հայաստանի յունաց Պռոկոպ զօրավարի

1. Փ. Բուդ. Դ, ԺԵ, էջ 174—176:

2. Dr. Mkrtitsch Ghazarian. Armenien unter der Arabischen Herrschaft, էջ 16. Marburg 1903:

3. Ըստ Ղ. Ալեշանի 640 թուի հոկտեմբերի 6-ին (Այրարատ, § 171, էջ 407) ուրիշները 642-ին կամ 647-ին, տ. Մ. Ghazarian էջ 28—29: Սերէոսն ասում է Տրէ ամսի 20-ին սրբաթ օր (Գ. Լ, էջ 109):

4. Սերէոս Գ, Լ, էջ 108—109:

5. Առնդ Վ. Պատմ. Գ. էջ 9:—Կարնոյ առումից յետոյ Իսմայէլի զօրքը «Զամենայն եկեղեցիս մերկացոյց: Եւ կալաւ պատանդ զգլխաւոր իշխանս աշխարհին և զկանայս և զուսեռս և զղսեռս բաղմաց» ասում է Սերէոսը Գ, Լ, էջ 150:

ձեռքով Մաւիասի՝ Մուսախայի և Կոստանդ Բ. Կոյսեր ժամանակ¹։ Այնուհետեւ նա շեշտում է երկու երեք անգամ, թէ այդ խաղաղութիւնը լուծուեցաւ խաղաղութեան պայմանի երրորդ և Կոստանդի թագաւորութեան տաւաներկութեանը տարին² այն է 652/3 թուականին։ Արաբացիք արգելում էին Կոստանդի մուտքը Հայաստան ասելով. «Հայաստանը մերն է»։ Այս էլ ահա վէպի խաղաղութեան տաւաներկութեան տարին։

Համադառպ Մամիկոնեանը, որ իւր աներ Թէոդորոսին անշուշտ միշտ գործակից էր, ինչպէս այդ երևում է և երկուսի Աղթամար կղզում դարանակալ լինելու անցքից և հաւանօրէն Թ. Ռչտունու հիւանդութեան ժամանակ³ գլխաւոր զեկավար, վերջինիս մահից 654/5 թուականից յետոյ դառնում է Հայաստանի իշխան։ Համադասպն իրօք 660 ական թուականի վերջերին ապստամբում է Արաբացիներից, երբ սոքա ունենալով իրենց մօտ Դամասկոսում 1777 զերի նշանաւոր նախարարական տոհմերից, մանաւանդ Մամիկոնեաններից. «Պահանջում էին այլևս ուրիշ իշխաններ իրենց կանանցով Ասորիք։ Այս պատճառաւ մահը կեանքից լաւ համարելով հեռացան նոցա հպատակութիւնից»⁴։ Ճիշտ այսպիսի մի պատճառով Մհերը՝ մօրը Մսրը չուղարկելու համար կռիւ է մղում։ Առաջին կռուին Մհերն սպանում է Մարամելիքի զօրավարին, իսկ երկրորդին՝ Մսրայ Մելիքին և հասնում Մսրի։ Այս էլ անդրադարձումն է այն պատմական իրողութեան, որ շեշտում է Սեբէոսը, և նորանից յետոյ ուրիշները, թէ երբ որ Իսմայէլի որդիք՝ արաբները արեւելք արշաւեցին և համարեա բովանդակ առաջաւոր Ասիային մինչև Հնդկաստան տիրեցին «Ոչ եւ ընդ նոսա և թագաւորն նոցա Ամուս»⁵

1. Սեբէոս Գ, 14, էջ 118։

2. Սեբէոս Գ, 16, էջ 137, 139, 143. (յամին մետասաներորդի)։

3. Սեբէոս Գ, 14, էջ 146։

4. Սեբէոս Գ, 12, էջ 152։

5. Սեբէոս Գ, 1, էջ 109։

այն է Օմար:—Վէպի երկու կռիւը արդեօք Արծափի¹ և Մարգոյէսի² փառաւոր յաղթութիւններն են, որտեղ Թ. Ռշտունին այնպէս փայլեց և սարսափ տարածելով արաբացոյց վրայ յունաց չար նախարձը ևս զբռնեց. թէ գուցէ և արաբացոյց արշաւանքների երկու գլխաւոր շրջանն է, երբ սոքա վերջում մինչև իսկ Կարին հասան: Անշուշտ, ինչպէս վերեւում մասամբ ցոյց տուինք, Համադասպ Մամիկոնեանը միշտ գործակից է եղել իւր աներոջ յաղթանակներին, իսկ սորա հիւանդութեան ժամանակ, մահաւանդ մահուանից յետոյ գլխաւոր և միակ ղեկավարը Հայաստանի, Հասկանալի պիտի լինի ուրեմն, թէ ինչու ժողովրդական վէպը բոլորը միայն իւր դիւցազնին է վերագրում:

Վիպական են բացի քառասուն թուից հազարը, ինը, երեքը, բայց մանաւանդ եօթը³. սակայն Մհերի դէպքում Համադասպի պատմական անցքերում երեւում են և այս վիպական թուերը: Վէպի տասներկու տարուան խաղաղութեան խզումը, ինչպէս ասացինք, ակնարկ է 652/3 թուականին կատարուած պատմական իրողութեան: «Այս տարին հայերն ապստամբեցին, հեռացան յունաց թագաւորութիւնից և հնազանդեցին Իսմայէլի արքային՝ ծառայելու... դաշինք կռեցին Թ. Ռշտունեաց տէրը Հայոց ընդոր իշխաններով... Իսմայէլի իշխանը խօսում էր նոցա հետ և ասում. «Այս թող լինի իմ հաշտութեան ուխտը իմ և ձեր հետ քանի տարի որ դուք կամենաք, և ձեզնից եօթը տարի հարկ

1. Սեբէոս Գ. լբ, լգ, էջ 116—118: Ղևոնդ վ. Պատմ. Գ, էջ 11: Արծափի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 643-ին. Այբարատ ԺԹ, էջ 509: Dulaurier, Recherches chr. էջ 231—232: Ըստ Դիւլորիէի օգոստոսի 10-ին, իսկ ըստ Ալիշանի 11-ին:

2. Ղևոնդ Պատմ. Բ, էջ 7: Սեբէոս Գ, լե, էջ 138:

3. Շատ աղբերի մէջ, հմմ. Die Sieben und Neunzahl im Kultus und Mythos der Griechen. von W. H. Bocher. XXIV Band der Abhandl. philo—histor. Klasse der Königl. Sächs. Gesell. der Wissensch.¹:

չեմ առնիլ»¹։ Այս է վէպի ակնարկած Մհերի թագաւորութեան եօթն ութ տարիները, որ իրօք պատմական է 652/3 — 659/60, և 659/60 թ. Համաղասպի մահուան տարին է։ Այն ուհեան Մհերը աղքատանալով իւր զաւակներին Մարամելիքին պահ է տալիս։— Սերէոսի պատմութեամբ Համաղասպի նրաք որդիքն են պատանդ Դամասկոսում, իսկ Մուշեղ Մամիկոնեանի չորսը², ըստ աղգային ժողովրդական վէպի Մհերի նրաք³ որդոց պահելու համար Մարամելիքն ուղղում է Ճապաղջուրն ու Քոզէն։ Այսպիսով ուրեմն ըստ պատմութեան եօթը նշանաւոր Մամիկոնեան կայ պատանդ. ըստ վէպի⁴ Մհերն ունի եօթը թուռ, որոնցից առաջին չորսը ծնուել են Բաղդատում և վերջին նրաքը Սասունում։ Վերջին պատանդ է համարել և Դամասկոսի հայ պատանդների թիւը, որ տալիս է մեզ Սերէոսը Ռ. Զ. Հ. Ե. որ մենք ուղղում ենք Ռ. Զ. Հ. Ե. = 1777⁵։

Վէպի Մհերի և պատմագրութեան Համաղասպ Մամիկոնեանի այսքան նմանութիւնները մեզ տեղիք տուաւ լրացնել պատմագրութեան մի պակաս տեղեկութիւն Համաղասպի մասին։ Ըստ վէպի Մհերը զնում է Մորը՝ այսինքն Եգիպտոս. բայց ոչ ժամանակակից Սերէոսի և ոչ էլ նորանից օգտուող պատմագիրների Յովհաննէս պատ-

1. Սերէոս Գ. լԵ, էջ 138. Ս. Պետերբուրգ 1879։ Այս հրատարակութեան «ղերբեամ մի»ն փոխեցինք Խոթն ամ, որ ունեցել է Կ. Պօլսի հրատարակութիւնը, տես Մ. Ghazarian, Armenien ևն էջ 30, ծանօթութիւն 4։

2. Սերէոս Գ. լԵ, էջ 152։

3. Խ 3, ԳՍ. ՍԵԲ.

4. Խ 13, ԼԱՀ. ՆԲԸ։

5. Սերէոսը, սորանից առնելով և Յովհաննէս կաթողիկոս պատմաբանը (Մոսկուայի հրատ. էջ 51. Երուսաղէմէնը ԺԹ, էջ 113), զնում են Ռ. Զ. Հ. Ե. Ի նկատի. առնելով սոյնանման թուերի ընդհանրապէս կլոր՝ վիպական. դորժածութիւնը և մանաւանդ հազար և իրար հետեող երկու Խոթ թուերը, ուղղեցինք Ռ. Զ. Հ. Ե. մանաւանդ որ ձեռագրերում շատ յաճախ Ե և Ե շփոթուում են։ Եւ յերաւել Ասողիկն, ինչպէս որ մենք ուղղագրեցինք, ունի Ռ. Զ. Հ. Ե. (Բ, Ե, էջ 99. Ս. Պետերբ. 1885)։

մաքանի և Ասողիկի մէջ ոչինչ չգտանք Համադասպի Դամասկոս գնալու մասին: Վէպի տւանդածը կարելի էր բացատրել այնու, որ Համադասպի եղբայր Գրիգոր Մամիկոնեանն է դնացել Եգիպտոս-Մսըր, սակայն նա էլ պատանդ էր, ինչպէս ասում է Սերէոսը: Կարելի էր հաստատուն կերպով պնդել այդ բանի վրայ, ի նկատի առնելով որ Աղուանից Զուանչիւրն աւելի հեռաւոր ճանապարհ կտրելով Հայաստանով Դամասկոս անցաւ: Սակայն մենք ունինք և հետեւեալ անհերքելի ապացոյցը:

«Դաւիթ թարգման Տարսնացի զճառս զայս յետոյ դարցոյց ի յունէն ի հա բարբառս ի Դամասկացոց քաղաքին, հրամանաւ Համադասպա Կորապաղատի Մամիկոննից տն: Եւ և զիցի աւրհնութիւն տն ի վերա նոցին»²:

Ըստ վէպի փոփոխակաների մեծ մասի Մհէրը գնում է Մսր և իւր որդոց տանում, երբ այնտեղ Մելիքին յաջորդել էր Մսրամնիքը, ըստ մի քանիսի նախորդին սպաննելով: Մհէրը Մսրամնիքին յանձնում է իւր որդոց խնամատարութիւնը — Ահա թէ ինչ է ասում պատմութիւնը: Աստուած խօսիլութիւն քցեց Իսմայէլի որդոց Հնդկաստանի, Ասորեստանի, Եգիպտոսի և Տաճկաստանի չորս բանականների մէջ: Արդ Եգիպտոսինը և Տաճկաստանինը [=Արաբիա] միաբանելով սպաննեցին իրենց թագաւորին [=Օսման] և ուրիշ թագաւոր [=Ալի] դրին: Իսկ Ասորեստանի իշխան Մաւիաը, որ իրենց թագաւորի երկրորդն էր, սպանեց և այս Եգիպտացոց թագաւորին և ջարդելով Տաճկաստանի բանակը՝ դարձաւ Ասորեստան [=Ասորիք]: Մաւիաը զօրացաւ, յաղթեց բոլորին ծովում և ցամաքում և թագաւորեց Իսմայէլի որդոց կալուածքների վրայ³:

1. Մ. Կազանկայա. Բ. Է. էջ 313—319. Փարիզ 1860:

2. Գարեգին վ. «Դաւիթ Փիլիսոփայ». Արարատ 1906. Թ. 1, էջ 91. Տես: Գար. Զարբ. Հին դպրութիւն, Դաւիթ Բագրևանդացի, էջ 455. Վենետիկ 1897 և Հայկ. Քարգ. էջ 329. Վենետ. 1889: Գարեգին վ. հանել է Ս. Էջմիածնի մատենադարանի № 917 (=Կարին. ց. 903) ձեռագրի 156ա էջից:

3. Սերէոս Գ, լը, էջ 152—153:

Օսմանի և Ալու կռիւները և Մուաւիայի յաղթանակը 656—661 թուականներին Հայաստանն իրօք Արաբացոց իշխանութեան տակն էր՝ Համադասպն՝ այդ միջոցին պէտք է Դամասկոսում եղած լինի և նորա հրամանով Դաւիթ թարգման Տարօնացին ճառ է թարգմանում։ Համադասպի երեք որդին և եղբայրը Գրիգոր պատմանդ էին, որ եղբօր մահուանից յետոյ ամիրապետից Հայաստանի կառավարիչ նշանակուեցաւ։

Ըստ վէպի փոփոխակների մեծ մասի Մհերը բնակահարար Սասունի թագաւոր է, ըստ միքանիսի Մհերը Մարայ թագաւոր է, իսկ համարեա ըստ մեծ մասի Մարայմելիք—Շուն—Մելիքը Մհերի անհարազատ զաւակն է, իւր՝ Մհերի մի երկրորդ կամ նախորդ Մարայմելիքի և կամ մի այլ անհաւատ կնոջից և նորա յաջորդն է Մորում։ Մի փոփոխակում միայն Առիւծաձև Մհերի հօր՝ Սանասարի եղբայր, ուրեմն Մհերի հօրեղբայր, Ալիմելիքն է Մարայ թագաւոր, որին սակայն դարձեալ Մհերի խորթ որդին սպանում է և յաջորդում։ Արդ այս հանգամանքներից միայն այն է Համադասպին համապատասխանում, որ նա Սասունի տէրը կամ թագաւորն է։ Դժուար թէ Համադասպի Դամասկոս գնալը միայն առիթ տար այսպիսի զրոյցի, էլ չեմ խօսում Մուաւիայի մասին, որի հայ կամ հայ ծագումն ունենալու մասին ծիծաղելի կը լինէր մտածելն անգամ։ Դարերի ըն-

1. Համարեա թէ սոյնպիսի պարագաներում Քաջ-Վարդանի հայր և Ս. Սահակի փետոյ Համադասպ Մամիկոնեանը Տիգրան է գնում (Խոր. Գ, Ժա, էջ 244)։ Բացի այս հեռաւոր նմանութիւնից ուրիշ ոչ մի գիծ առ այժմ չենք գտել վէպում։ Անտառահոյս Մեծ-Մհերը նախ այս Համադասպն է, սակայն դժբախտաբար պատմութիւնը, մանաւանդ Բուդանգը և Փարպեցին ու եղիշէն Խորենացուց էլ աւելի սակաւ բան են հաղորդում իրենց Համադասպների և Համադասպեանների մասին։ Մինչդեռ Համադասպ Վահանեան և սորա եղբօրորդի Համադասպ Գագիկեան իրօք ազդել են և հետքեր թողել ընդհանրապէս վէպի և Մեծ-Մհերի վրայ (Հմմ. № 13, ԼԱՀ, էջ 5[39] և ՂԱճՈՂ պատմագրի Լ, էջ 130—131, ԼԲ, էջ 133—135 և Հմմ. ԼԳ, էջ 135—137. և Խ, էջ 164—165 ևն)։

Թափաքում Բաբելոն—Բաղդատ, Նինուէ—Մուսուլ, Դամասկոս, Սամառա և այլ մայրաքաղաքներ տարագրուած պատանդ և գերի հայ իշխանների կեանքի հանդամանքները կարող էին ի հարկէ այս տեսակ զրոյցների տեղիք տալ, ինչպէս քիչ վերև Շամիրամի և Արայի օրինակով շեշտեցինք։ Սակայն մինչև ցարդ մենք տեսանք, որ ժողովրդական վէպի նման հանգամանքները արդիւնք են ոչ թէ երևակայութեան, այլ անդրադարձումն պատմական խոշոր մանաւանդ այնպիսի իրողութեանց, որ անունների կամ անցքերի նմանութիւն կայ, վէպի համար փոյթ չէ, թէ այդ անձերն ու անցքերը իրարից դարերով հեռու են։

Մենք արդէն տեսել ենք, որ Դարեհ Վշտասպեանի ժամանակ կային նշանաւոր հայ զօրավարներ Դադարսէսը և Անդիտի որդի Արախը, որ Բաբելոնում իրեն հրատարակեց Նաբոլենտի որդի Նաբոլոգոդոնոսոր և Բաբելոնի Թագաւոր¹։—Դարերի ընթացքում վէպը շերտաւորուել է և նման պարագաներով հիւսել է և ստեղծագործել միապաղաղ մի ամբողջութիւն։ Այստեղ ազդել են Արաքացոց և Համադասպ Մամիկանեանից դարեր յետոյ տեղի ունեցած պատմական հետեւեալ անցքերը։ Մելիք—չահի թուրք սորուկ հաջիբ՝ սենեկապետ Ակսունկարը, որ Տուտուշի փոխարքան էր Հալէպում² (1085—1094), ապստամբեց սորա դէմ և սպանուեցաւ։ Սորա որդին աթաբէգ Իմադ—ադ—դին Ջանգին 1127 թուականին նշանակուեցաւ Իրաքի և Բաղդատի փոխարքայ և նոյն տարին տիրեց Մուսուլին, Սինջարին, Ջեզիրային և Խառանին, իսկ յաջորդ տարին Հալէպին և Ասորիքի այլ քաղաքներին։ Նա յատկապէս փայլեց իբրև պաշտպան մահմէդականների խաչակիրների դէմ։ Սորա մահից յետոյ իւր երկիրները բաժանեցին երկու որդիքը։ Նուրադ դին Մահմուդը, խաչակիրների միտ նշանաւոր հակառակորդը, որ տիրեց Ասորիքին, իսկ Մէջք—ադ—դին Ղազին իշխում էր Մուսուլում և տիրում Միջագետքին²։

1. Արաբաա 1906, Յունիս—Յուլիս, էջ 604։

2. Ստէնլի Լէն—Պուլի Мусульманскія Династіи, § 62, էջ 136—138։

Արդ Սէյֆ-ադ-դինը մեր վէպի Սիւդին է¹։ Իսկ Նուրէդ-դինի մօտ գնաց Ռուբինեանց Մլեհը հայրենի երկրից մերժուելով, նոցանից ստացաւ Կուրիս գաւառի իշխանութիւնը և ոմանց ասելով մահմէդականութիւնն ընդունեց։ Նուրէդ-դինի հետ, ինչպէս ասում են, եղբայրացել է և երկուսը միասին դրամ են կտրել իրենց անունով²։ Մլեհն իրօք եղել է հալածեալ և հալածիչ։ Մլեհի կեանքի գլխաւոր գծերն ու հանգամանքներն երևում են աւելի Պատիկ Մհերի վրայ (հայրական ժառանգութիւնից զրկուելը, հալէպ գնալը և այլն), ինչպէս յետոյ կը տեսնենք։ Մլեհ և Մհեր³ անուան նմանութիւնը, միևնոյն երկրում կատարուած քաղաքական անցքերինը՝ հայոց և մահմէդականների մէջ համազասպի և Մլեհի ժամանակ անշուշտ և Մլեհի ու Նուրէդ-դինի կեանքի առանձին հանգամանքները կարող էին վէպին առիթ տալ Մեծ-Մհերին Մսրայ թագաւոր ևս դարձնելու։

Սակայն տակաւին⁴ անբացատրելի են մնում Մհերի խորթ որդու Մելիքի կամ Մսրամելիքի և կամ Շուն Մելիքի և Մհերի հօրեղբօր Ասլիմելիքի Մսրում թագաւորելու հանգամանքները։ Դարձեալ դիմենք պատմութեան։ Մահմէդականութեան տիրապետութեան շրջանում եղել են հաւատուրաց հայ իշխաններ, օրոնք, ինչպէս յատուկ է այս նորագարձներին, պատուհաս են դարձել իրենց ազգի գլխին, ինչպէս Փիլարտոսը⁴, որ թոռնիկ Մամիկոնեանին

1. № 4. ԳՍ. Մկբ. Գ՝ Դաւիթ, էջ 99—100։ Տե՛ս Արարատ 1906, Ապրիլ, էջ 337-ի ծանօթութիւն, մեր յօդուածը։

2. Ալիշան. Սիսուան, էջ 56—57. Վենետիկ 1885։

3. Այս օրինակի իտիոթութիւններ յատուկ են ոչ միայն հաւաքակ ժողովրդին, այլ և տեսնւում է պատմագրերի մէջ. Մ. Ուռհայեցին Մարաշ-ը կոչում է Մշար (20)։ Տարօքնակ կրճատում ունի Ղևոնդ պատմագիրը, «Շամ, որ է Հեշմ» (ԺԵ, էջ 100), այն է Հիշամ։ Անշուշտ պատմագիրներն էլ այս ձևերն առնում են ժողովրդից։

4. Մատթէոս Ուռհայեցի էջ 206—210. Վաղարշապատ 1898։

սպանել տուաւ. Կուժլուզ Սասունցի հայ ստրուկը, որ 1198-ին Խլաթում¹ եօթն օր շահի-արմէն դարձաւ: Սակայն սոցանից ոչ մէկը և ոչ միւսը Մուսուլի կամ Մարի թագաւոր չեն եղել, այնտեղ չեն իշխել, որքան էլ որ կարող էին առիթ դառնալ վէպի այդ զրոյցին: Այդ մասի հէնքը կամ հիմքը հետեւեալ պատմական իրողութիւնն է.

Արաբացոյ խալիֆայութեան տիրած բոլոր երկրները, մահմեդական աշխարհը, յետոյ շատ պետութեանց և հարստութեանց բաժանուեցաւ: Ժ-ԺԱ. դարում երկու գլխաւոր խմբի բաժանուեցան. Ասիոյ մահմեդական պետութիւնները, սիւննիներ, հնազանդւում էին Բաղդաատի խալիֆաներին իբրև կրօնապետի. իսկ Աֆրիկայի տէրութիւնները հպատակւում էին Եգիպտոսի [=Մըսր] շիա Ֆատիմեանց, որոնց հնազանդւում էին Արաբիոյ և Ասորիքի մի քանի բանդագուշ ցեղեր: Ազիզի ժամանակ (957 — 996) նուաճեցին Հալէպը, Դամասկոսը և Մուսուլը: Սորա յաջորդ Հաքէմը, հուժկու խալիֆաներից վերջինը, սպանուեցաւ քրոջ ձեռքով և տեղն անցաւ Դահէր կամ Զախիրը (1021 — 1036): Սորա յաջորդ Մուստանսիրի ժամանակ (1036 — 1094), ինչպէս և յետոյ, խալիֆաներն անուանական էին և լոկ կրօնապետներ, իսկ աշխարհիկ իշխանութիւնը, ինչպէս և Բաղդաատում, անցաւ թուրք թիկնապահ գնդի զօրավարներին, որոնք սկզբում վեզիր յետոյ թագաւոր կամ սուլթան անուանուեցան: Այս վեզիր թագաւորներից առաջինն եղաւ Աբու Մոհամմէդ Հասան մականուանեալ Յազուրի, մի իմաստուն, հուժկու և խստաբարոյ իշխան, որ ատելով քրիստոնեաներին Ս. Յարութեան տաճարը կողոպտել տուաւ: Սա սպանուեցաւ, իսկ թիկնապահ գնդի մէջ ծագած խռովութեանց վերջ տուաւ վայրագ վեզիր-թագաւոր Նասր-էդ-Դաուլան: Եգիպտոսի ամբողջ կուլտուրան իսլամ սպուռ ջնջեց, ծագած ներքին խռովութեանց յաջորդեց սով և ժանտախտ: Սովի, սրածութեան և այս սարսափների ժամանակ խալիֆան գիմեց վեզիր թագա-

1. St. Martin, Mémoires I, էջ 432.

ւոր Բէգր-ալ-Ջեմալին ¹ որ հայ էր:

«Այս սղբալի դրութիւնից, ասում է Գէորգ Վերէրը ², Եզրալտոսը [=Մսրը] ազատուեցաւ միայն այն ժամանակ, երբ Նասր-է-Գաւլայի սպանումից յետոյ խալիֆան իսլամ դարձած հայ Բէղր-ալ-Ջեմալին իւր վարձկան զնդերով Ասորիքից կանչեց: Սա իմաստուն կռաւորութեամբ վերականգնեց կարգը և առաջուան բարեկեցութիւնը, բայց Ասորիքն ու Պաղեստինը ստիպուած էր թողնել մի վայրենի և աւաղակաքարոյ թուրք զնդի, որ իւր քրիստոնէաների դէմ յարուցած հալածանքներով խաչակիր արշաւանքների գլխաւոր առիթը տուաւ: Շուտով այս թուրք հորդաներն ընկճուեցան մի սելջուկեան ցեղապետի գերազանց ուժով, որ այժմ Դամասկոսում հաստատուեցաւ և իւր տէրութիւնը . . . տարածեց մինչև Մուսուլ և Հալէպ: Բայց թէ բնիկ և թէ ուխտաւոր քրիստոնէաների վիճակն այս փոփոխմամբ չբարւոքուեցաւ: Առաջին խաչակրութեան

1. Բէգր-ալ-Ջեմալին մասին տես և Gustav Weil, Geschichte der Chalifen III, Վեզիր Ֆաաիմեանց էջ 110, Կալի Անսիզի դէմ էջ 125. Դամասկոսի պաշարումը, էջ 128. Mannheim, 1851: Բեգր անունը, որ նոյն է թուրքական Բագր կամ Բէգր անունն հետ (Սաէնլի Լէն-Պուլի ցանկը) կարող է հայոց Պեսրոս անունը լինել: Այս անունն ֆրանսերէն ձեւը Պիէր կարող էր խաչակրութեան ժամանակ իբրև մօտ թուրքական Պիր անուն (Սաէնլի Լէն-Պուլի ցանկը) ծանօթ լինել մահմէդականներին: Ուստի կարծում ենք, թէ մեր ազգային ժողովրդական վէպի Պիրաբադինը կամ Պիր-հաջը (Ք 3. ԳՍ. Աբբ. Գ. Դաւիթ, էջ 33—35), եթէ ոչ Բէգրը դէթ մի ուրիշ հաւատուրաց լինի: Խալիֆայ շահարմէններին մինը Ակ-Սուլեյմար (Ստ. Լէն-Պուլ § 65, էջ 143) կամ Ակ-Սանկոր Հազարդինարին հոչւում է Բէգր-է-Գըին Խաշգաշ (Խաշգաշ = Խաչքար) (St. Martin, Mémoires, I, էջ 432) պէտք է հայ լինի, որ ուս Սոկմանի ստրուկն էր, աւելի հաւանական է դարձնում մեր ենթադրութիւնը: Յամենայն դէպս իրողութիւն է, որ սորա անմիջական եօթն օրեայ յաջորդը 1198 թուականին Կուլժուղը նոյնպէս ստրուկ և Սասունցի հայ էր:

2. Lehrbuch der Weltgeschichte I, § 372, էջ 684—685. Leipzig 1888:

Ժամանակ Մալէք-Շահի որդի Բարքիարօնը իւր իշխանութեան տակ ձգեց ամբողջ Ասորիքն ու Միջագետքը և Երուսաղէմում, Անտիոքում և Մուսուլում և այլ տեղերում կարգեց հարկատու իշխաններ։ Սակայն առաջին խաչակիրների երևալուց սակաւ ինչ առաջ Երուսաղէմը ընկել էր Եզրիպտոսի վեզիր Ահմէդ Աֆղալի ձեռքը, որ Բեդրալ-Ջեմալիի որդին էր»։

Ի նկատի առնելով պարագաները, Արաբական իշխանութիւն, Եգիպտոս-Մսրի, Միջագետք-Մուսուլ, զահի և վեզիրութեան կրկնակի փոփոխումը սպանութեամբ և այն, որ Մհէր-Մլէհի հօրեղբայր Ասլիմելիքը [=խսկական, արժանաւոր, ցեղով մեղիք] համարուել է Բէդրալ-Ջամալին իբրեւ Մհէր-Մլէհից ժամանակով առաջ ապրած, մինչդեռ Ահմէդ-Աւդալը անհաւատ կնոջից Մարամելիք կամ Շուն-Մելիքն է, որի միայն հայրն է հայ, Այս երկուսն էլ հայր և որդի իբրեւ վեզիր-սուլթաններ Եգիպտոս-Մսրի թագաւորն են, ինչպէս Մհէրը կամ Ասլիմելիքն ու Մարամելիքը։ Հայ ժողովրդի՝ համարեա ամենուրեք, դարերի մանաւանդ մահմէդականութեան շրջանի դառն փորձառութիւնից ծագած համոզմունքն է, թէ հայութեան հալածիչները հաւատուրաց, ծագմամբ հայ մարդիկ են։ Այսօր նոյնը շշուկով խօսուում է և արիւնքուշտ սուլթան Համիդ Բ. մասին։ Արդեօք Բէդրալ-Ջամալին և իւր որդի Մահմէդ Աւդալը այս տիպերից են, առայժմ՝ չենք կարող պատմութեամբ հաւաստել։ Վէպին նայելով Բէդրն իբրեւ Ասլիմելիք կամ Մհէր գերծ պիտի լինի այդ առաքինութիւնից, բայց ոչ որդին, որ բռնում է վէպի Շուն-Մելիքի տեղը։ Սակայն մի բան էլ ասենք, ինչպէս առհասարակ Բիւզանդիոյ հայ՝ մանաւանդ մակեդոնական կոչուած հայ հարստութեան կայսրները և մեր օրերում օտարներին ծառայող նշանաւոր հայերը, ևս առաւել Եգիպտոս-Մսրի այդ երկու վեզիր-թագաւորները իրօք կարող են «օտարի ճրագ» համարուել։ Այսպէս է ասում հայ ժողովուրդը այսօր էլ և նոցա այս աշխարհ հայեացքը կրկնում է իւր դիւցազն Մհէրի բերանով մեր ազգային ժողովրդական վէպը։

Մի քանի խօսք ևս Մհերի ծագման և մակդրի մասին,— Սասմայ ծռերի մէջ Դիւցազնական տարրը երևում է Մհերների վրայ: Մհեր՝ Մհերիկի վախճանը և Մհեր՝ Մեծ Մհերի ծագումն այդ են ցոյց տալիս: Մհերը Միհր-արեգակն է: Մեծ Մհերը ծնւում է ջրից, ծովից, որ հետևանք է այն գաղափարի, թէ ծովը Միհր-արեգակի մայրն է: Մենք ասում ենք «արեւը մայր մտաւ» և հասկանում երկիրը, բայց շատ տեղ էլ ծովը, մի գաղափար որ հեթանոս հայերն էլ ունէին արեգնաշէայ Վահագնի մասին. «չապաքէն երգում էին, թէ նորան «երկնէր և ծիրանի ծով»: Մեծ-Մհերի ձին ևս Գուռլէ-Չալաթը հրեղէն է, բայց կոչւում է և Ջրեղէն և քամեղէն՝ հերոգոտի պաամուածքը»—

1. Դիւցազնական տարրն արտայայտւում է բնութեան և իւր երեւոյթների անձնաւորութեամբ և աստուածացումով: Ջրի պաշտամունքի հետքերն արտայայտում են մեղնում, լուսաղբիւրներ, կաթնաղբիւրներ ևն: Վարդավառի ու Համբարձման տօները, որ և ծաղիկն տօն է. որոշ ծաղիկներ նուիրական էին Միհրին, ինչպէս և օրեր (Iran. Philol. II, էջ 642): Մեղնում ինչպէս վէպից և Խորենացուց երևում է ուրբաթ օրը: Աղբիւր եղբօր պաշտամունքին վառում էին «կրակ-քոյրը» (Խոր. էջ 301), որ ցարդ կատարում ենք Տրքնդէղին՝ Տեառնդառաջին: Իսկ քամին Ն. Նախիջևանի ժողովուրդը համարում է մի մարդ, որ սարի վրայ նստած փչում է. «Ձի էլ կշտանայ փչելուց» ասում են և անիծում. «Ծակդ բռնուի» = բերանդ փակուի: Ս. Ժռերում ևս գործում են քամիները. Ճարպախար (№ 4 ԳՍ. Մկր. Դ՝ էջ 100: № 11, Ա, Մկր, էջ 5) կամ Չարբախայ (№ 8, ՀԻԲ, Մկճ, էջ 20, 23), Յարատայ (№ 7, ԲԽ, մկր, էջ 18) և Բաթմանայ Բիւղէն միշտ նոցանից անբաժան: Ճարպախար = չորս ջուր, գետ, ծով. կայ մի կիրճ, կապան Սասունից վերև՝ հիւսիս այդ անունով (Վէրք Տարօնոյ, էջ 10—11: Միւրախորեան Կ. Ա. մասն Թ, էջ 30—31 և Խարիսխ օրաթերթ, № 35), որ ցրտաշունչ հողմ և բուք ու բորան է փչում: Յարատայ քամին հաւանօրէն Լիբիական անապատից, Եգիպտոսից և Արաբիայից փչող կեղեւ Հարմադաճն է, որ անցնելով Միջագետք, Պարսկաստան, Միջին Ասիա հասնում է Չինաստան: Իսկ Բաթմանայ Բիւղէն, Բուղայ զօրավարն է: Ո՛րպիսի սքանչելի համեմատութիւն և նայնացում բնութեան այդ ահարկու երեւոյթների և տարե-

Դարեհ վշտասպեանի ձիւ խրինջոցով ընտրութեան հանգամանքը և հայոց եփրատին ձիեր նուիրելը — այժմ պէտք է հասկանալի դառնայ: Մհերի թուր կէծակին զրադաշտական ծագումն ունի. այդ կրօնի համար «ամենասուրընէր ամպերի կրակը — կայծակը»¹, որ ուրիշ տասնուհինգ զանազան կրակների հետ միացած սպանում է բոլոր դեւրին: Այս բոլորից յետոյ պարզ է, ինչպէս Միհրի պաշտամունքը, այնպէս էլ անունը հայերս ստացել ենը Իրանից: Հաւանօրէն այս հանգամանքին պիտի վերագրել այն երևոյթը, որ Ջոշանց Տան հայ ժողովրդական վէպը կարծես թէ այդ զգալով իւր դիւցազներին և յատկապէս Մհերին կապում է Իրանի դիւցազների հետ ազգակցական կապերով²:

Սկզբում վէպը, ինչպէս երեք փոփոխականներից ևս երևում է, ունեցել է միայն մի Մհեր, ինչպէս կայ միայն մի Միհր-արեգակ, բայց յետոյ երկճեղքուել է: «Եւազար Մհեր կայ, խազար Դաւիթ կայ. մա մենակ դիւ ես Մհեր»³ ասում է Օդան-Տոդան թագաւորը: Բայց և այնպէս վէպի փոփոխականների մեծ մասն ունին երկու Մհեր, Մհեր-Մեծ-Առիւծաձև Մհեր և Մհեր-Մհերիկ-Պատիկ Մհեր, որ է իսկապէս Միհր-արեգակը: Այս երկճեղքումը տեղի է ունեցել, երբ Մամիկոնեանք և Արծրունիք սկսել են Միհր-Մհեր անունը գործածել, երբ դեռ վառ էր մնում նախնիքների յիշատակը և «ըստ յուսոյ» կոչում էին, բայց մանաւանդ երբ մնացել էր դեռ ևս անմոռաց փառաւոր արքայական

ըային Բուդայի, որ Հայաստանը տակն ու վրայ արաւ: Մի ուրիշ հրեշ ևս կայ մեր վէպում Կառք — Կաշմ ոտտիկանը. նա նախաւորներին այլեց է. նախիջեանում, այստեղ դարձել է սուրհանդակ՝ Կառք Կառն (№ 4 ԳՍ. միջ, Գ՝ Դաւիթ, էջ 103):

1. Ратцель Народовѣдѣніе, перев. А. Коропчевскаго, էջ 768. С.-П. 1903:

2. Բ. Խալաթեանց. Իրանի Հերոսները Հայ ժողովրդի Մէջ Պարեւ 1901: Հմմ. Էմին-Աղդ — ժողովածու, հատոր Ե. Հայ-Քրդական վէպ: Ս. Հայկունի. Մոսկուա-Վաղարշապատ 1904:

3. № 9, ՀԷԴ, Շտբ. էջ 394:

չինական և ասորական ծագումն: Հնագոյն ժամանակներում իշխանները և արքաները դիւցազներ կամ աստուած են համարուել. կադմոսը Հայկին անուանում է «Մեծդ Դիւցազանց», ինչպէս և մեր Տիգրան Մեծը: Իսկ Տրդատ Մեծը իւր նախնիք Պարթևներին «Իւլյախաուն» է՝ կոչում: Զինաստանի Բողդիխանը այսօր էլ երկնքի որդի է համարուում, իսկ ճարտնացոյց Միկադոն աստուած: Ասորեստանն ունէր Բէլ արեգակ աստուածը, բայց ունեցել է և համանուն թագաւոր, որ երկիրն ազատել է Արաբացիներից²: Ասորեստանի արքայական կազմն ու շուրջ անցաւ Իրան: Պարսից արքայից արքաները սեպագրութեանց մէջ անգամ, մանաւանդ Սասանեանք, իրենց կոչում են աստուած³ կամ՝ աստուածորդի և բարձակից արեգական⁴: Այդ աստուածը իհարկէ Միհրն էր, Միհր-արեգակը:

Մեր Մամիկոնեանք էլ պարծենում էին իրենց չինական արքայական ծագմամբ, ինչպէս Արծրունիք ասորական արքայական ծագմամբ: Մհերը մեր վէպի մէջ իղուր չէ կոչուում «Սասման խոյուց, Սասման տան խոյու գառ». արծիւը երկնային ծագման նշան է, ինչպէս և խոյը արքայական վեհափառութեան և Verethragna—Վահագնի նշանը⁵, ինչպէս վկայում է Շպիգէլը: Մեր Սասմայ խոյերից մէկն է Առիւծածել Մհերը, որ ծնւում, ճշում է Սասունին սով սպառնացող առիւծը: Պարսից արքաների

1. Ագաթանգ. ԺԲ, § 127, էջ 73, ապագ. Ս. Էջմիածնի 1908, Տիփսիս

2. Մ. Աբեղեան Հայ Ժողովրդական Աւաստակները Ե, էջ 257:

3. Fr. Spiegel Eranische Alterthumskunde III, էջ 599—602. Leipzig 1878:

4. Մ. Խորենացի Գ, ԺԵ, էջ 249—250: Գ, ԺԵ, էջ 202:

5. Շատ դիպում է Քաջ Վարդանի սաղաւարաւ խոյադրոյի նշանով: Արեւոք այդ որ և է ձեռագրի գրաւոր կամ բանաւոր աւանդութեան վրայ է հիմնուած: Մեր մանկավարժները Նեոտոր՝ Աեգրաք Մանգինեանի տաւելով՝ Քաջ-Վարդանի պատկերը հանդուցեալ Կ. Եղեանի տաւելի (Фантазия) արգասիքն է: Ցանկալի էր այդ մտքին աւելի և հանգամանօրէն հազարդիւ իշուր հասարակութեան և բանասէրների:

պետական զինանշանը ցայսօր շիրի-խուրշիդ առիւծ-արեն է. մի գողափար, որ հայ ժողովրդին ևս անծանօթ չէ ¹. Ինչպէս արքայից արքաներն այնպէս էլ մեր Առիւծաձև Մհերը երկնային Միհրի երկրային զուգաարիւծ ճեւն են, ինչպէս նոքա առիւծներ են որսում, այնպէս էլ մեր Մհերը։ Բայց Մհերի առիւծ սպանելը արդեօք հեռաւոր յուշիկ չէ և այս պատմական անցքի։ Մանուէլ Մամիկոնեանը, իսկապէս սորա նիգակակից Բաբիկ Սիւնին, սպանեց արև-առիւծ Մեհրուժանին, որ այնքան քնասեց հայերին և չարչարել տուաւ մանաւանդ Մամիկոնեան տիկիներն, ինչպէս վկայում է Փ. Բուզանդը ², և ոչ թէ Սմբատ Բագրատունին, ինչպէս պատմում է Մ. Խորենացին ³։ Բուզանդի թէ Մամիկոնեանց և թէ Մեհրուժանի գործողութեանց և պատերազմների նկարագիրը համարեա ամբողջապէս պտտմական վէպ է։ Վէպը կարող էր Բաբիկ Սիւնու քաջագործութիւնը վերագրել Բուզանդի Համազասպ, Համազասպէ, Համազասպեան Մամիկոնեան սեպուհին, որ մասնակից էր այդ պատերազմներին, մանաւանդ որ վերի էլ տեսանք մի նմանութիւն Մեծ-Մհերի և Քաջ-Վարդանի հօր Համազասպի գործողութեան։ Անտարակոյս Բիւզանդի սեպուհ Համազասպը Վարդանի հայրն է. եթէ Մ. Խորենացին նոյն գործը կարող էր ուրիշին վերագրել, ապա պէտք է խոս-

1. Հայ ժողովուրդը տեղ տեղ համարել է արեգակը եղբայր, լուսինը քոյր, իսկ շատ տեղ էլ հակառակը։ Արևը վախենում է իբրև աղջկի դիշերները դուրս դալ, ցերեկն էլ ամաչում է, ուստի եղբայր լուսինը դիշերն է դուրս դալիս, քոյր արեգակը ցերեկը։ Եղբայրը քոյր տուաւ մի բուռ ասեղ որ իրեն նայողների ուչքերը ծակէ։ (Աղբիւր. 1887. № 5—6)։ Այդ ժամանակից արևը մի առիւծ է նոստում, որ մի մեծ սուր ձեռքից չար ոգիներից նորան պաշտպանում է (Աղբ. Հանդէս 1. էջ 348. II, էջ 217. M. Aboghian Armenische Volksglaube, էջ 46. Leipzig, 1889.)

2. Փ. Բուզ. Ե, խգ, էջ 258—263. Հմմ. Ե, լէ, էջ 249—251։

3. Մ. Խոր. Գ, լէ, էջ 227։ Այս վիպական գիծը համեմատելը Յովհ. Մամիկ. Պատմ. Տարօնոյ Դ, էջ 47. և Թ. Արժը. Ա, Ժա, էջ 67, 69։

տողանել, որ վէպն աւելի հիմք ունէր՝

Մհէրը մեռնում է երդմնադանցութեան պատճառով։ Այս գիծն ընդհանուր է թէ սեմական և թէ հնդկագերմանական ցեղերին։ Եբրայեցոց Սամփսոնն էլ առիւծ է սպանում, ինչպէս և հելլէսների Հերակլէսը։ Մեր Մհէրը քառասուն անձին մատաղ արած երնջի արիւնով երեսը լուսնում է։ Այս քրիստոնէացած ձևն է դիւցազնականի, որով լողանում է գերմանացի Ջիգֆրիդը իւր սպանած վիշապի արեան մէջ և անխոցելի դառնում, ինչպէս և Աքիլլէսը Սաիքսի ջրերում։ Եւ յիբաւի մեր միւս դիւցազն Դաւիթը ճիշտ միևնոյն հանդամանքում «մորթում է երինջները և լողանում արեան մէջ»¹։ Եւ եթէ ոչ Մհէրը, բայց Դաւիթն ունի մտէ խաչ², այդ նոյն է, ինչ որ Աքիլլէսի գարշապարի և Ջիգֆրիդի թիկունքի խոցելի մնացած մասերը։

Մեր Մեծ-Առիւծաձև Մհէրն էլ ծնւում է հողեղէնից, բայց անսերմ յղութեամբ, ջրից՝ ծովից, կէս հրեղէն, կէս հողեղէն, մի աստուածամարդ. ուստի նա անմահ անմեռ չէ, այլ մնոնում է իբրեւ երդմնազանց, ինչպէս և Սամփսոնը և յետոյ մեր Դաւիթը։ Սակայն ինչպէս որ կայ դիւցազն վահագն վիշապաքաղ հեթանոս Հայոց քաջութեան անմահ աստուած արեգաչեայ վահագնը, այսպէս էլ կայ մահկա-

1. № 1, ՍՊ. դ., էջ 13:

2. Պարսկաստանի առասպելական Կայանեանք սկսեալ Կայկորդից ունին մի խաչ իբրեւ նշան (Spiegel Iranische Altertumskunde I, էջ 616), Սելեկեանք լուր էին տարածում, թէ իրենց ազգերների վրայ ունին խաչսխի նշան (Spiegel. III, 599): Այս ուրեմն մի արքայական ծագման նշան է. մեր վէպում սակայն քրիստոնէական ձև է ոտացել։ Սաչի գերու թիւնից և ազատութից յետոյ խաչի պաշտամունքը զօրացաւ մեղնում ևս. Սահակ Չորափորեցին երգում է իւր խաչի շարականները, յօրինում են բազմաթիւ խաչերի պատմութիւններ, երեան են գալիս «Ս. Նշաններ», որ կրում է Դաւիթը. Հոռոմոց կայսրը և կամ մեր Սմբատ Բաղմայազթի թու. Սմբատը ծոցում խաչ է կրում (Սեբէոս, Գ. 14, էջ 136): Մհէրը կրում է հմայիլ, այս արդէն հեթանոսական է, թերեւ քրիստոնէականի խառնուրդով:

նացու գիւցազն Առիւծաձեւ Մհէր և անմահ, անմեռ Մհէր, Մհէրիկ, Պատիկ—Մհէր¹։

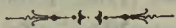
1. Մհէրի նմանութիւնը Արտաւազդի հետ քանիցս շեշտել ենք, դիտել է և պ. Աբեղեանը, որի ասելով Արտաւազդի նմանութիւնը Ամիրանի հետ, նախնկատել է Մ. Էմինը (Հայ ժողովրդ. Առասպելներ, է. էջ 364—365. Վաղարշապատ 1901)։ Սակայն պէտք է դիտենք, որ այդ աւելի արտաքին է։ Ամիրանը մեր Մհէրն է։ Գտնեա Մհէրի ընտանեկան չար կողմը Սասմայ ծռերի մէջ անցեք է դե Այտաւազդի և Ռուբինեան չար Մլեհի դժերից, դէպքերի և անուանց նմանութեամբ։ Թողնելով վրաց Ամիրանի ժողովրդական վէպի, մեր «Բաջանց ցան» այսինքն Արեւիկունեաց վէպի, մանաւանդ թէ Սասմայ ծռերի այլ նմանութիւնները, շեշտենք ամենաէականը։ Ամիրանը չղթայակապ լիակուած է Սակոցնիայում և ասում է, թէ ինքն է «Другъ бѣдныхъ и угнетенныхъ» և այլն (А. С. Хахановъ Ист. Грузин. Словесности I, էջ 40)։ Յիշեցէք հիմա մեր Մհէրին Ագռաւաց քարում, Սակոցնիա—ագռաւանոց (սար)։ Յիշեցէք վէպի այդ անունը իւր փոփոխուած անուններով և ագռաւադուած ձևերով Տոսպան քաղաք (№ 1, ՍՊ, Թ, էջ 26), Վանա քար (№ 2, ՍՍ, Մհէր, զ, էջ 58), Ագռաւու քեար (№ 4, ԳՍ, դ, Մհէր, էջ 150), Ակոափու քար (№ 11, ԱԱ. Դաւիթ և Պատիկ Մհէր, է, էջ 45), Ակրփու քեար (№ 9, ՀԵԴ, Դաւիթ և Մհէր, էջ 398), Ագրփու քեար (№ 8, ՀԵԲ, Դաւիթ և Մհէր, էջ 49) և Կեռպած քար ... Ղլաթայ վերեւ (№ 13, ԼԱՀ, էջ 47 [81]) այլև Մհէրի վախճանը։—Միհրականութիւնը մի ժամանակ մրցում էր քրիստոնէութեան հետ և տարածուել էր ոչ միայն Վրաստանում և Հայաստանում, այլև մինչև Հռոմ (տես Die Mysterien des Mithra, Franz Cumont. գերմ. թարգմ. Georg Gehrich) և մինչև կայսրութեան հիւսիսային և արեւմտեան հեռաւոր ծայրը, Ատլանդեան ովկիանոսը։ Ֆրանսացոց ժողովրդական աւանդութեամբ հարաւային Ֆրանսիայում Substantio ժայռի հետ կապուած է Միհրի աւանդութիւնը (Verhandlungen des II Internationalen Kongresses für Allgem. Religionsgeschichte in Basel, էջ 289—290. 1904. Basel, 1905. A. Westpal-ի յօդուածի ամփոփումը)։ Ժայռերը քարայրներով նուիրական էին Միհրին (Fr. Lübkers Reallex. des klass. Altertums. այլև Albercht Dietrichi-ի Eine Mithras liturgie) ինչպէս և որոշ ծաղիկներ ևն։ Միհրը լինելով լուսոյ, ճշմարտութեան և արդարութեան աստուած (Iran. Philol. II, էջ 642) ինչպէս մեր Մհէրը, ծաղիկների և ջրի տօնին Համբարձման և Վարդավառին դուրս է գալիս տարին մի անգամ կամ հինգ նուազատիքին և ար-

գարութեան արեգակ Գրիստոսն պէս պիտի աշխարհի վերջին, վերջին դատաստանին գայ: Յիշելով այս բոլորը այլև զիտելով մեր և վրաց ժողովրդի արեգակի, լուսնի և այլ աւանդութեանց նստութիւնները, որ գտնուած են Խախանովի յիշուելու գրութեան քաղաքում և M. Abeghian-ի *das Armenische Volksglaube* գրքում, Ագագարական հանգիստում և ուրիշ գրքերում. այլ և աչքի առաջ ունենալով վրաց գիւցազնի՝ Ամիրանի խօսքը, չենք կարող համաձայնել Խախանովին, թէ Ամիրանը՝ Ահրիմանն է (էջ 42):— Ո՛ր Ամիրանն էլ Միհրն է, ինչպէս և Մհէրը, որ մեր լէպը միացրել է Արտաւազի և Մլէհի հետ. և Ամիրան անունը Միհր-ան և ամիրա բառերից է կազմուած, ինչպէս որ ցոյց է տալիս և «*аміранство-вартъ*» բայը (էջ 25): Վասպուրականը միհրականութեան կենտրոնն է երևում: Միայն այստեղ են երևում Միհր-ով բարդուած անուններ՝ Մե[հ]ր-ուժան, Մեհ-են-դակ, Մեհ-առ (տ. Բիւզանդ և Խորենացի): Կանգուար—Ագուաւաբը, Պաղատը, Արամաղայ գիւաց տունը, կրակ քոյրը և աղբիւր եղբայրը Բուժ տեղում, որ յիշեցնում է մեզ Բուժկայ աքաղաղը, երբեմն արշալոյսն աւետող, և Ս. Տիկինը Հոգեաց Տիրութեան վանքը և Դարբնաց քաղաքը (Խոր. մատենագր. 301, 295) Միհրին նուիրական վայրեր են եղել. իսկ մեր Միհր-Մհէրն այն կողմերն է փակուած. սմանց ասելով Վառայ միւս անունը Շամիրամակերտ—Հաս-միհր-կերտ (Ստեփան Պալասանեան, Պատմ. Հայոց, 11, էջ 52 Թեֆլիզ 1890):— Իսկ խաւարի և չարութեան ներկայացուցիչները մեր լէպում զանազան դէպքեր են, Քլնիկ, Կաղ ան (= լիռնեան Ս. Կարապետի, լիոփոխուած անուններով և որ բռնել է ուրեմն Մհէրի տեղը): Ահրիմանի անունը հազիւ հազ լուում է «Հարամի (խարամանի) դե», Խարաման (№ 1, ՍՊ. Դ, էջ 11. ե, էջ 15), որ Նղիշէի «գիւաց Հարամանն» է յիշեցնում (Նղիշէ Բ. 33, 35 և 66. Թէոդոսիա 1861) և Նղիկի «Արհմանն չար կարծիցի նոցա, վասն զխարամանի անունն յանձն կրելոյ» (Նղիկի էջ 144 և 235. Վենետիկ. ՌՄՂ), այլ և Ահն Անանի-ն, որ «տաւիւրի քեաղաքն Ջղիւրին» (№ 4, ԳՍ. դ, Մհէր, էջ 146), որ անտարակոյս Angra Mainyu-ն է. յայտնի է և Aka Mainyu անունը, որ Ահրիմանն է համարւում (Iran. Philol. էջ 650):

Ստեփան Կամայեանց.

24 յունիսի 1907 ամի.

Վաղարշապատ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Փետրուարին կսկսուի հրատարակուել ամենաէժանագին—
ամենքին մատչելի շաբաթաթերթ

ԽԱՐԱԶԱՆ

Բաժանորդագրութիւնը վեցամսեակով և վեցամսեակի ընթաց-
քում միանուագ եւ մաս-մաս վճարող բաժանորդները կստանան

25 համար շաբաթաթերթ (պատկերազարդ).

6 գրքոյկ պատկերազարդ, այն է՝

1) ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ. 2) ՀԱՅՆԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԿԱՄ՝
ՈՐԲԱՐՏՈՒ 3) ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՆԵՐ 4) ԼԵՒՈՆ Զ. ՀԱՅՈՅ ԹԱԳԱՌՈՐ.
5) ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ. 6) ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԳԻՐՔ.

Եթէ բաժանորդների թիւը հասաւ 1000. ի, ամեն
մի բաժանորդ կստանայ ձրիաբար «Հայաստանի քարտէզ»:

Բաժանորդագին

Վեցամսեակ — 1 րուբլի. կապ. Արտասահման 1 ռ. 50 կ.
եռամսեակ « « 50 1 ռ.
Ամիսը « « 20 « 50 կ.

Բաժնեգինը կարելի է ղրկել նամակաղրովներով (մարկա).

Հասցէն՝ Тифлис, Михайловская ул. Церковный домъ №
38. Хачатуру Теръ Маркарянцу.

1908

БАКИНСКОЕ ЭХО

Ежедневная литературно-общественная Газета

Подписная цѣна { Съ доставкой въ Баку на годъ 7 р.
Съ пересылкой въ другія города 8 р. 50 к.
За Границу 15 р.

Адресъ: Великокняжескій проспектъ, Грандъ Отелъ

Բացում է 1908 թ. անդայման կանխիկ
բաժանորդագրութիւն

ԱՂԲԻՐ ժանկակուն պատկերազարդ ամսագիր XXVI
և ՏԱՐԱԶ երկշաբաթաթերթ XIX:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ — Աղբիր 3 ռ. (արժանահման 5 ռ.
Տարագ—6 ռ. (արժանահման 10 ռ.) Աղբիր-Տարագ, յաւելում-
ներով 10 ռ. (արժանահման 50 ռ.) Տարագի առանձին №-ը 50 կ).
Աղբիր-Տարագ փոստիկայ թղթի վրայ 100 ռ.

Հասցէն՝ ТИФЛИСЬ, ред. ТАРАЗЪ. Rédaction du journal
TARAZ. Caucase, Tiflis.

ԱՂԲԻՐ և ՏԱՐԱԶ հանդեսներ կը հրատարակուին այնքան
№№ և այն ծաւալով, որ կը բեկադրէ վնասող բաժանորդների քիւր.

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1908 թ.

„ԵՐԿՐԻ ԶԱՅՆԸ“

գրական, ֆաղափական, հասարակական շարաքարերի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՄ

Թիֆլիս	Տար.	4 ռ.	Կէս տար.	2 ռ. 25 կ.
Գաւառ		4 ռ. 50 կ.		2 ռ. 50 կ.
Ամերիկա		3 դոլլար		1 դ. 75 կ.
Արտասահման		15 ֆրանկ		8 ֆրանկ

Խմբագրութեան Հասցէն՝—Тифлисъ, редакция „Еркри
Дзайнъ“, Грибоѣдовская № 16, д. Зубалова, կամ Tiflis,
Rédaction de l' „Erkri Dzain“, Griboedovskaya, № 16,
maison Zoubaloff.

Յ Ո Ւ Յ Ա Ր Ա Ր

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱ-
ԶԱՐԴ ԵՐԿՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

Բաժնեգին է { Ռուսաստանում 5 ռ.
Արտասահման 6 ռ.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция „Ушараръ“ արտասահմա-
նից՝ Rédaction „Houcharar“, Tiflis

1908

ՆՈՐ-ՋՈՒԼԱՅԻ

ԼՐԱԲԵՐ

Բաժանորդագրուիլն { Պարսկաստան 10 ղուան
Հնդկաստան 3 ռուբլի
Ռուսաստան 2 ռուբլի

Հասցե՝ Rédaction du Journal Arménien «LRABER»
ISPAHAN, DJULFA, PERSE.

Հ Ո Վ Ի Ի

Ազգային, հասարակական և գրական շաբաթաթերթ

Երրորդ տարի

Տարեկան բաժանորդագրինը . . . 4 ռ.
Կէս տարուանը . . . 2 ռ. 50 կ.

Հասցեն՝ Тифлисъ редакция „ОВИВЪ“.

Խմբ.-Հրատ. Եղնիկ ա. քահ. Երզնկեան.

ՊԵՇՏՈՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԶԴԱՅԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ

Բարեյիշատակ Ղլարցի աղա Յովսէփ Իզմիրեանցի կտակին տրամադրութեան համաձայն Սահակ-Մեսրոպեան ԺԸ. մրցանակաբաշխութիւնն տեղի պիտի ունենայ 1909 Յունիս 18-ին երանաշնորհ թարգմանչացն Ս. Սահակայ և Ս. Մերսայոյ տօնին օրը:

Մրցանակի ներկայանալի երկասիրութեան նիւթը պիտի ըլլայ «Հայերէն լեզուն ԺԸ. և ԺԹ. դարերուն մէջ»։ «Անոր զարգացման ընթացքը և այժմեան վիճակը»։ «Արեւելեան և Արևմտեան բարբառներու տարբերութիւններն» և «գլխաւոր հիմերը»։ «Կարևոր գաւառաբարբառները»։ «Միօրինակ արգի հայերէն գրական լեզու մը ունենալու դժուրեւեան պայմաններն ու միջոցները»։

Ներկայացած երկասիրութիւնը պէտք է ըլլան բաւական ընդարձակ և յատկապէս գրուած:

Սոյն գրական մրցանակին մասնակցելու փափաքողները կը հրաւիրուին իրենց աշխատութիւններն ներկայացնել մինչև 1909 Յունուարի վերջ:

Բարեյիշատակ Կարապետ Խուպէսէրեանի վարժարանական դասագրոց համար հաստատած «Խուպէսէրեան» մրցանակաբաշխութիւնն ևս տեղի պիտի ունենայ միևնոյն օրը:

Այս մրցման համար իրօք մրցանակ բացուած է այս անգամ. երեքն ալ իրազիտութեան դասագրեր իրարու յաջորդող նախակրթական դասընթացքներու համար, կազմական կանոնագրին համաձայն ու պատկերապարզ, և մանկավարժական վերջին դրութեամբ պատրաստուած հայ վարժարաններուն համար:

Այդ աշխատութիւններն ալ պէտք է ներկայացուին մինչև 1909 Յունուարի վերջ:

Երկասիրութիւնը պէտք է յղուին առ Ամենապատիւ Սրբազան պատրիարքն Ի. Կ. Պօլիս յստակ գրուած, և կամ երեք օրինակ, եթէ երբեք տպագիր ըլլան:

Յղուած երկեր, մրցանակ ընդունին կամ ոչ, ետ չեն դարձուիր:

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ԼԱՅՈՑ
Հ. 291

կան թղթերը հայոց դպրոցներին. — Տեսչի ղեկու-	
ցումները ճեմարանի նիւթական լինական մասին.	
Ա. Մնացականեան	87—97
19. Մանր լուրեր	97—101
ԳԻՏԱԿԱՆ	
20. Զոջանց տան սասմայ ծուեր. Ս. Կանայեան	102—124
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	125—128

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մ Ջ Ն Կ

Քաղաքական եւ գրականական լրագրի

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1908 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

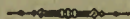
(36-րդ ՏԱՐԻ)

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի:
Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան
6 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաս-
տանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆԸ. (Բազմաթիւ և
Բարձրակարգ փողոցների անկիւն):

Մեր հասցէն՝ ТИФЛИСЪ, Редакция «МШАКЪ». արտա-
սահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCHAK».

Ապագի բաժանորդագրուելն չէ ընդունվում:

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՒԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

 1908 թուին

Կհրատարակուի պաշտօնական-կրօնական-եկեղեցական և մանկավարժական-գրական-քանասիրական բաժիններով:

Բացի մեր հին աշխատակիցներից այս տարուայ ընթացքում «Արարատ»ի յառաջագիմութեան անմիջապէս կմասնակցեն Մ. Աթուրի կարող միաբաններն ու ճեմարանի ուսուցչական խումբը իւր ստուար մասով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է { Ռուսաստանում 4 ռ.
Արսաստանում 5 ռ.

Այն բաժանորդները, որոնք կարող են մեր թերթն անմիջապէս փոստից ստանալ, թող հաճին յայտնել իրենց հասցէները:

Մեր հասցէն՝ Св. Эчмиадзинъ, Типографическому Комитету.

Արտասահմանի համար՝ Rédaction de la Revue „Ararat“.
Etchmiadzine (Caucase)